

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Milton Friedman om pengepolitik

– en skelsættende Presidential Address fra 1967

AF FINN OLESEN

I december 1967 leverede Milton Friedman (1912-2006) sin Presidential Address til den amerikanske økonomsammenslutning, AEA, med titlen 'The Role of Monetary Policy'. Heri diskuterede Friedman, hvad pengepolitikken kan og ikke kan. I sin diskussion inddrog han en ny Phillipskurve tankegang; i dag traditionelt benævnt som det forventningsforhøjede Phillipskurvediagram. Set i et tilbageblik udgør denne tale et skelsættende bidrag i den makroteoretiske udviklingshistorie. Ikke alene indvarslede bidraget monetarismens komme, den lagde også fundamentet for den efterfølgende ny-klassiske tænkning med dennes fokusering på optimalitet og en regelbaseret økonomisk politik. I artiklen redegøres der dels for indholdet i Friedmans tale dels sættes dette i et moderne makroteoretisk perspektiv.

Indledning¹

Set med nutidige øjne udgør den amerikanske nationaløkonom Milton Friedmans Presidential Address til den amerikanske økonomsammenslutning, American Economic Association (AEA), i december 1967 et skelsættende bidrag i makroteoriens udviklingshistorie.² Ikke alene varslede dette bidrag monetarismens komme – for en tid skulle denne tænkning også overtage den makroøkonomiske scene efter afslutningen af den keynesianske æra. Bidraget satte også på ny pengepolitikken i centrum af den makroøkonomiske analyse, og det flyttede på afgørende vis på, hvorledes pengepolitikken bør udformes. Som Friedman advokerer igen og igen i sin tale: pengepolitikken skal være regelbaseret, hvis den skal anvendes med held. Og det er netop, hvad pengepolitikken efterfølgende blev, efterhånden som monetarismen og senere hen den ny-klassiske tænkning tog over.³ Og så skal pengepolitikken især fokusere på inflationsbekæmpelse: med en lav stabil inflation bliver vejen mod udfald, der kommer nærmere det optimale makroøkonomiske udfald lettere at realisere; jf. eksempelvis den økonomisk politiske filosofi bagved ØMU'ens jagt på monetær konvergens.

I den keynesianske æra var den økonomisk politiske fokusering især rettet mod finanspolitikken og dennes muligheder for at kunne foretage en hensigtsmæssig konjunkturstabilisering. Filosofien var den, at effekterne af et givet pengepolitisk indgreb var usikker. Der var således to mulige svagheder i den pengepolitiske transmissionsmekanisme. For det første kunne der sættes et spørgsmålstejn ved, om pengepolitikken nu kunne fremkalde et tilstrækkeligt stort rentefald til, at dette kunne fremkalde den ønskede realøkonomiske vækst igennem især det private investeringsomfang og det langsigtede private forbrug. Og selv hvis rentefaldet var af en vis størrelse med en vis varighed, var det for det andet stadigvæk ikke sikkert, at det ville påvirke noget realøkonomisk nævneværdigt positivt. Dette afhang af renteelasticiteten i investerings- og forbrugsfunktionerne. Var renteelasticiteten tilstrækkelig lille, ville et givet rentefald kun påvirke realøkonomien marginalt. Som konjunkturstabiliserende instrument var pengepolitikkenes muligheder derfor begrænsede ifølge mange keynesianere. Derimod anså mange

Finn Olesen, f. 1959, cand. oecon., ph.d., professor ved Institut for Økonomi & Ledelse, Aalborg Universitet. Leder af forskningsgruppen *Macroeconomic Methodology, Theory and Economic Policy* (MaMTEP) .

finanspolitikkenes muligheder for at være særdeles gode. Med ændringer i denne kunne man med forholdsvis stor sikkerhed enten øge eller mindske den aggregerede efterspørgsel i samfundet. Den såkaldte 'stop and go' økonomisk politiske strategi synes dermed at være succesfuld forudsat selvfølgelig, at fokuseringen var på udformningen af den rette finanspolitik.

Med Friedmans Presidential Address blev pengepolitikken på ny revitaliseret i den makroøkonomiske teoretisering som fandt sted i de efterfølgende årtier inden for såvel monetarismen som inden for den ny-klassiske tænkning og den ny-keynesianske tænkning. Helt frem til i dag, hvor *The New Neoclassical Synthesis* (NNS) med sine DSGE-modeller – dynamiske stokastiske generelle ligevægtsmodeller – dominerer den makroøkonomiske tænkning,⁴ har visionen om den optimale pengepolitik som styringsinstrumentet til sikring af det optimale makroøkonomiske udfald med fuld beskæftigelse stået centralt i makroteorien. På denne vis har Friedmans tale fra december 1967 vist sig at være særdeles skelsættende.

I henseende til netop at sætte fokus på pengepolitikkenes muligheder er Friedman nok mere på linje med Keynes selv end med keynesianerne. I den økonomiske teorihistorie er det velkendt, at man bør skelne mellem 'the economics of Keynes and Keynesianism' for nu i omskrevet form at bruge en berømt makroøkonomisk bogtitel.⁵ Og i denne sammenhæng er det væsentligt at fremhæve, at John Maynard Keynes grundlæggende var at betragte som en monetært arbejdende økonom.⁶ Var en økonomi i krise, var hans første råd, at man burde forsøge at gøre finansieringsforholdene omkring investeringsdannelsen så gunstige som overhovedet muligt for derigennem at forsøge at stimulere denne. Var der ingen mulighed for gennem pengepolitikken at få frembragt et større privat investeringsomfang, måtte man ty til finanspolitikken. Gennem flere offentlige investeringer – ikke generelt et øget offentlig forbrug – kunne man forsøge at kompensere for de manglende gennemførte private investeringer. Dermed kunne den effektive efterspørgsel øges, og krisen forsøges bekæmpet med held.

Udover at sætte pengepolitikken på den økonomisk politiske dagsorden igen, så har Friedmans bidrag også været med til at fremkalde en afgørende ændring i makroteorien. Dette skyldes også den reformulering af Phillipskurvetankegangen, som er indeholdt i Friedmans tale. Heri fik han udfoldet, hvad der i dag ofte benævnes for det forventningsforhøjede Phillipskurvediagram. Vurderet teorihistorisk så har de sidste godt 50 års udvikling i makroteorien været en lang rejse fra den monetaristiske revolte mod den oprindelige keynesianske dominans frem mod den succes, som NNS og DSGE-modellerne i dag indtager i den moderne makroøkonomiske mainstream. Dermed banerede Friedmans Presidential Address vejen for det succesfulde gennembrud, som Robert E. Lucas senere i 1970'erne fik med sin ny-klassiske forståelse, der udgør en afgørende del af det teoretiske fundament, som determinerer den moderne makroøkonomiske mainstream.

I det følgende skal der indledningsvis gives en optakt til Friedman, monetarismen og den holdte tale i december 1967. Dernæst følger en grundig belysning af indholdet i Friedmans Presidential Address, ligesom bidraget også forsøges sat i et moderne makroteoretisk perspektiv.⁷ Endelig afrundes artiklen med nogle opsamlende kommentarer.

Milton Friedman og monetarismens komme

Den monetaristiske kritik af keynesianismen er velkendt. Som en af de fremmeste fortalere for denne tankegang står Friedman i hans kritik af keynesianismen. Som den kendte post-keynesianske økonom Palley (2014) pointerer, så bør perioden 1975-2005 opdeles i to delperioder, som er domineret af hvert sit teorihistoriske paradigme. Perioden 1945-75 bør benævnes "The Age of

Keynes”, mens perioden 1975-2005 bør benævnes ”The Age of Friedman”. Og Palley ser da også Friedman som en ganske succesfuld politisk økonom som med sit forfatterskab:⁸

influenced both the economics profession and the general public, pushing all to adopt more pro-market, pro-business, anti-government view of the world ... [at han havde en sådan indflydelse] ... in part reflects the political and social forces that made neoliberalism the dominant global doctrine after 1980. It is also testament to Friedman's rhetorical powers. Powerful political forces created the neoliberal wave, but Friedman both rode that wave and contributed to it ... [og indflydelsen havde den effekt, at] ... his triumph has taken economic understanding back in a pre-Keynesian direction.

Med en sådan økonomisk forståelse af markedets essentielle betydning, som sikrer, at makroøkonomien kommer til at fungere optimalt, kombineret med Friedmans instrumentalistiske metodologiske strategi, som han udfoldede i det berømte metodologiske essay fra 1953 – ”The Methodology of positive economics” – brolagde Friedman også vejen frem mod den moderne makroøkonomiske mainstream, pointerer Palley.

Helt grundlæggende fremhæver Friedman markedsmekanismens effektivitet. Giv prisdannelsen fri, og Adam Smiths usynlige hænder klarer resten: disse sikrer ikke alene, at enkelte markeder kommer i ligevægt, men også at man opnår optimalitet på makroniveauet. Vigtigheden af at erkende de frie prisers betydning som det, der sikrer den mest effektive allokering af goder som produktionsfaktorer, har Friedman beskrevet talrige gange igennem hans omfattende forfatterskab. Dels er priserne bæreren af væsentlig information, som sikrer en koordinering af den økonomiske aktivitet i den private sektor, dels sikrer prismekanismen også en effektiv ressourcefordeling i økonomien. Med en sådan økonomisk forståelse var Milton Friedman central i udviklingen af den markedskonforme tankegang, som traditionelt benævnes for *The Chicago School*.

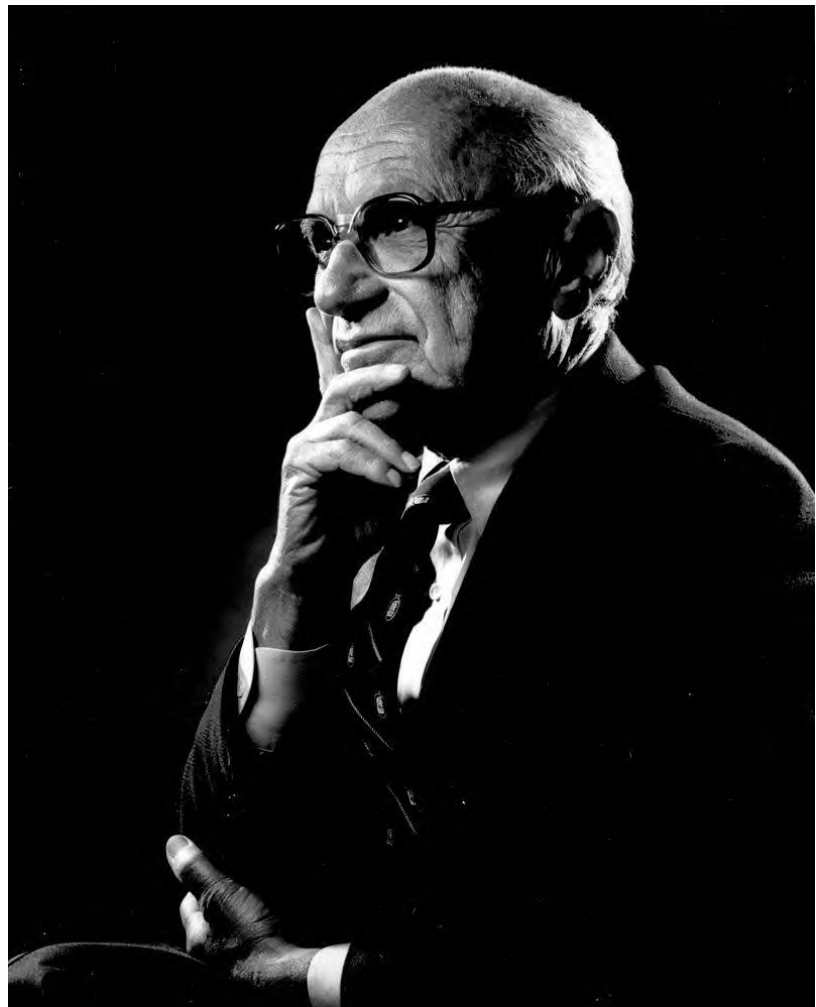
Baseret på denne tænkning er inflation i Friedmans optik, der altid advokerede en kvantitetsteoretisk forståelsesramme,⁹ altid og udelukkende et monetært fænomen. Anerkendes den afgørende rolle, som en fri prisdannelse spiller, kan man ifølge Friedman ikke bekæmpe inflationstendenser ved at gribe ind i denne. Enhver form for pris- og lønkontrol er skadelig, det ødelægger blot den effektive allokering af goder som produktionsressourcer, der netop skal sikre, at den økonomiske optimalitet (mikro- som makroøkonomisk) realiseres i økonomien. Som Friedman har sammenfattet det:¹⁰

Even a moderate inflation, if effectively suppressed over a wide range, can do untold damage to the economic system, require widespread government intervention into the details of economic activity, destroy a free enterprise system, and along with it, political freedom.

Traditionelt er der især et bidrag, som i henseende til at advokere for den ovenstående opfattelse kombineret med en klar fokusering på, hvad pengepolitikken kan og ikke kan, som der henvises til i denne sammenhæng: Friedmans Presidential Address fra december 1967, senere offentliggjort som Friedman (1968). På sin vis varslede dette bidrag ikke alene monetarismens komme; det brolagde også vejen mod den senere ny-klassiske tænkning og endnu senere til den nu dominerende makroøkonomiske tankegang *The New Neoclassical Synthesis*.¹¹

Lad os i det følgende se nærmere på indholdet i Friedman (1968).

Milton Friedman (1912-2006), uddannet i økonomi fra Rutgers University og senere University of Chicago, som han igennem livet havde en fast tilknytning til. Her mødte han også sin kommende kone, Rose Director, der som ham læste økonomi. Igennem sit lange liv publicerede Milton Friedman mange banebrydende bidrag inden for økonomisk metodologi, forbrugsteori og især pengepolitik (teori og historie), hvor han ofte benævnes for monetarismens far. I 1976 blev han tildelt Nobelprisen i økonomi. Foto: Wikipedia. Public domain.

”The Role of Monetary Policy”

I modsætning til mange keynesianeres opfattelse på tidspunktet for Friedmans tale advokerer han for, at pengepolitikken både er potent og effektiv. Det basale budskab er, at pengepolitikken fokus, ligesom tidligere i den klassiske og den neoklassiske æra, bør være centreret omkring målet om at opnå og fastholde et lavt og et stabilt niveau for inflationstakten. Konkret fremhæver Friedman tre forhold, som pengepolitikken kan opfylde, og som kan stabilisere konjunkturudsvingene i økonomien.¹²

For det første: ”monetary policy can prevent money itself from being a major source of economic disturbance”.

For det andet: ”monetary policy can ... provide a stable background for the economy ... Our economic system will work best when producers and consumers, employers and employees, can proceed with full confidence that the average level of prices will behave in a known way in the future – preferably that it will be highly stable”.

Og endelig for det tredje: “monetary policy can contribute to offsetting major disturbances in the economy arising from other sources”.

Af disse tre aspekter har Friedman den største tiltro til de to første. Her er pengepolitikken potentiale givetvis størst, argumenterer han. For at realisere dette potentiale bør de pengepolitiske

myndigheder forfølge en kvantitetsteoretisk strategi. Dette sker primært ved at forfølge to grundlæggende krav til pengepolitikens konkrete udformning.

For det første, påpeges det, at man må forstå, at:¹³

the monetary authority should guide itself by magnitudes that it can control, not by ones that it cannot control ... Of the various alternative magnitudes that it can control, the most appealing guides for policy are exchange rates, the price level as defined by some index, and the quantity of a monetary total ... Of the three guides listed, the price level is clearly the most important in its own right ... [men] ... The link between the policy actions of the monetary authority and the price level, while unquestionably present, is more indirect than the link between the policy actions of the authority and any of the several monetary totals ... [hvorfør] ... Accordingly, I believe that a monetary total is the best currently available immediate guide or criterion for monetary policy.

For det andet må pengepolitikken udformes på en regelbaseret måde. Derved opnår man den størst mulige grad af forudsigelighed og stabilitet i økonomien. Som Friedman udtrykker det:¹⁴

A second requirement for monetary policy is that the monetary authority avoid sharp swings in policy ... My own prescription is still that the monetary authority go all the way in avoiding such swings by adopting publicly the policy of achieving a steady rate of growth in a specified monetary total ... [netop fordi] ... It is a matter of record that periods of relative stability in the rate of monetary growth have also been periods of relative stability in economic activity.

Og i denne sammenhæng er det vigtigt for Friedman at påpege, hvad pengepolitikken ikke kan: "It cannot use its control over nominal quantities to peg a real quantity – the real rate of interest, the rate of unemployment, the level of real national income, or the rate of growth of the real quantity of money".¹⁵

Nok kan man måske på det korte sigt gennem en ekspansiv pengepolitik, som sænker renten, få stimuleret den realøkonomiske aktivitet. Men en sådan politik vil på sigt fremkalde tilbageslagseffekter fremkaldt af markedsmekanismens tilstedeværelse og effektivitet, der redresserer den initiale positive realøkonomiske ændring. Tilbage bliver alene effekterne på inflationstakten og den forventede inflation. Begge stiger på grund af den førte politik.¹⁶

The more rapid rate of monetary growth will stimulate spending, both through the impact on investment of lower market interest rates and through the impact on other spending and thereby relative prices of higher cash balances than are desired. But one man's spending is another man's income. Rising income will raise the liquidity preference schedule and the demand for loans; it may also raise prices, which would reduce the real quantity of money ... Let the higher rate of monetary growth produce rising prices, and let the public come to expect that prices will continue to rise ... This price expectation effect is slow to develop and also slow to disappear.

Men som Friedman påpeger i citatet, tager en sådan proces tid. Han er helt med på, at tilpasningsprocesserne i økonomien forløber trægt. Og måske risikerer vi endda at realisere såkaldte overshooting-effekter i løbet af processen, hvor renten i nogen tid ligefrem kan overstige det oprindelige renteniveau, der var gældende, førend den ekspansive politik blev iværksat. Dermed har den pengepolitiske ændring ikke bidraget til mere stabilitet, men derimod til mere instabilitet.

Ved at forfølge Friedmans pengepolitiske strategi er det hensigten at opnå et lavt stabilt inflationsniveau. Realiseres dette, vil også inflationsforventningerne være både stabile og på et lavt niveau. Og målet om størst mulig prisstabilitet fjerner i realiteten både nødvendigheden af og muligheden for at gennemføre konjunkturstabiliserende pengepolitiske tiltag, hvis blot målet realiseres. Konjunktur- og dermed også arbejdslededsudviklingen styres både bedre og mere

hensigtsmæssigt ved dels at lade markedsmekanismens effektivitet råde så uhindret som muligt og dels ved at forfølge målet om en lav og stabil inflationstakt. Modsætningsvis får vi ellers enten inflationære eller deflationære tendenser. Og et sådant forløb påvirker naturligvis også de holdte inflationsforventninger. Disse må også justeres enten op eller ned.

Målet om prisstabilitet er især vigtigt, hvis man som Friedman gør brug af adaptive forventninger, hvor nutidig handlen baserer sig på fortidens erfaringer. Og, at forventningerne netop dannes på denne måde, har han forklaret nærmere i et interview fra 2000:¹⁷

It's costly to change prices and so on, but I think the most important single thing is the tendency for expectations to be backward looking and to be adjusted slowly so that it takes time before any expectation is altered by the impact of an event.

Med adaptive forventninger kan man tage systematisk fejl over tid. Men de akkumulerede negative konsekvenser af en sådan fejltagelse bliver minimeret ved netop at forfølge målsætningen om et lavt stabilt inflationsniveau. Det gør den numeriske forskel mellem den faktiske og den forventede inflation mindre periode for periode. Og med minimale numeriske forskelle mellem de to bliver også den realøkonomiske fejltagen hos de enkelte i den private sektor minimeret. Konsekvensen heraf bliver, at det faktiske outputniveau kommer så tæt på det makroøkonomiske optimale udfald med fuld beskæftigelse som overhovedet muligt. Som allerede nævnt anerkender Friedman, at tilpasningen henimod et optimalt udfald i økonomien tager tid. Over tid lærer husholdninger såvel som virksomheder dog af deres fejl. Det er derfor også først på lang sigt, at den faktiske og den forventede inflationstakt bliver helt sammenfaldende.

Baseret på en sådan forståelse er Friedmans overordnede råd: gå pengepolitisk set alene efter at opnå prisstabilitet. Realiseres dette, sikrer markedsmekanismens effektivitet, at konjunkturudsvingene minimeres. Er pengepolitikken i stand til at løse denne opgave tilfredsstillende, er der ingen realøkonomiske eller andre politiske argumenter for at gennemføre en aktiv konjunkturregulerende keynesiansk 'stop-and-go' finanspolitik.¹⁸ I sin gennemgang af pengepolitikken muligheder anerkender Friedman, at denne nok kortvarigt kan påvirke realøkonomien men kun i ganske beskedent omfang, hvilket bør minimere myndighedernes interesse for at forsøge at bruge pengepolitikken på denne måde. På lang sigt er pengepolitikken realøkonomisk neutral; den påvirker alene prisniveauet.

I sin argumentation gør Friedman brug af en Phillipskurve tankegang. Traditionelt antages denne med Phillips (1958) at udvise et stabilt trade-off mellem løn- henholdsvis prisinflation versus varierende arbejdsløshedsprocenter. Og her er Friedmans pointe, at eksistensen af et sådant stabilt Phillipskurve trade-off er forkert.¹⁹

Phillips' analysis of the relation between unemployment and wage change is deservedly celebrated as an important and original contribution. But, unfortunately, it contains a basic defect – the failure to distinguish between nominal wages and real wages ... For periods or countries for which the rate of change of prices varies considerably, the Phillips Curve will not be well defined.

Hvorfor det netop er sådan, er determineret af den måde, som arbejdsmarkedet fungerer på. Der findes her en ligevægt med et bestemt arbejdsløshedsniveau, som Friedman benævner for 'the natural rate of unemployment':²⁰

At any moment of time, there is some level of unemployment which has the property that it is consistent with equilibrium in the structure of real wages rates. At that level of unemployment, real wage rates are tending on the average to rise at a "normal" secular rate ... A lower level of unemployment is an indication that there is an excess demand for labor that will produce upward

pressure on real wage rates. A higher level of unemployment is an indication that there is an excess supply of labor that will produce downward pressure on real wage rates; op.

Da et sådant ligevægtsniveau i Friedmans perspektiv er kontekstuel bestemt af mange forskellige bagved liggende faktorer,²¹ så er niveauet for den naturlige ledighed derfor heller ikke uforanderligt over tid.²²

let me emphasize that by using the term "natural" rate of unemployment, I do not mean to suggest that it is immutable and unchangeable. On the contrary, many of the market characteristics that determine its level are man-made and policy-made.

Jf. det ovenstående er essensen hos Friedman (1968), at man bør anerkende og respektere markedsmekanismens eksistens. Det er gennem denne mekanismes styrke, at vi på det længere sigt kan nå hen til den stabile optimale makroøkonomiske ligevægt med fuld beskæftigelse.²³ Samtidig understreger Friedman i sin belysning af pengepolitikens muligheder forventningernes helt afgørende rolle. I den private sektor baserer vi vores forventninger på vores erfaringer; vi lærer ved at kigge bagud. Og så er Friedman naturligvis helt gammeldags klassisk i sit syn: gør pengepolitikken regelbaseret med et fokus på stabile priser – velmenende forsøg på 'fine tuning' gennem 'stop and go' pengepolitiske ændringer gør mere skade end gavn – så bliver inflationstakten både stabil og lav. Derved får markedsmekanismen mere styrke, hvorfor de fejl, som måtte begås i den private sektor, bliver minimeret. Automatisk bringes økonomien dermed tættere på en makroøkonomisk optimal situation. Derfor må enhver Centralbank sætte sig nogle snævre inflationsmål.

Og jf. Laidler (2007) blev den monetaristiske strategi for pengepolitikken efterfølgende da også fulgt af de pengepolitiske myndigheder i mange lande. I moderne tid har Centralbankerne taget det for givet, at "inflation is a monetary phenomenon and therefore their responsibility"; Laidler (2007:379). Oprindeligt fokuserede Friedman på, at Centralbankerne burde styre på pengemængdeudviklingen, men som Palley & Vernengo (2018:419) korrekt bemærker: "Friedman's monetary rule for a constant rate of money-supply growth never became dominant²⁴, and these days most central banks are concerned with rules about the rate of interest"; jf. den såkaldte Taylor-regels betydning for udformningen af den moderne pengepolitiske strategi.

Desuagtet dette forhold; i Friedmans optik – før som efter 1968 – er en korrekt udformet pengepolitik særdeles stærk. Den behøver i så henseende intet finanspolitisk supplement. Jf. Laidler (2005:14) der påpeger, at Friedman anså "activist policies, far from being needed to stabilize the market economy, were the principal source of its instability". Som Friedman afslutningsvis selv konkluderer:

By setting itself a steady course and keeping to it, the monetary authority could make a major contribution to promoting economic stability ... steady monetary growth would provide a monetary climate favorable to the effective operation of those basic forces of enterprise, ingenuity, invention, hard work, and thrift that are the true springs of economic growth; op. cit. p. 17.

I den økonomiske teorihistorie er det sjældent, at et banebrydende værk alene skyldes en enkelt forfatters bidrag. Sådan er det også med Friedman og det forventningsforhøjede Phillipskurve diagram. Flere har stået fader til diagrammets fødsel. Eksempelvis kan der henvises til Samuelson & Solow (1960), hvor der præsenteres en tidlig Phillipskurve tankegang samt mere betydningsfuldt til to bidrag af Edmund Phelps; jf. Phelps (1967 & 1968). Som antydnet i Mankiw & Reis (2018:84), så er det tvivlsomt, om Friedman og Phelps kendte til hinandens arbejder. I hvert tilfælde henviste ingen af dem til den andens bidrag. Men som påpeget af Palley (2018) udgør bidragene fra de to et

samlet hele. Mens Friedman leverede den overbevisende retorik, gav Phelps det matematiske fundament for tankegangen, som appellerede stærkt til datidens især unge økonomer.²⁵ Sammen sikrede de to dermed tankegangen succes i makroteorien.

At den nye version af Phillipskurven fik afgørende betydning for den makroøkonomiske tænkning, er hævdet over enhver tvivl. Den dag i dag står ideen om et naturligt ledighedsniveau (eller NAIRU'en²⁶), og hvad dette betyder for den aktuelle inflationstakt derfor for mange moderne mainstreamere som en kendsgerning. Men kritikken af en over tid stabil og lodret langsigtet Phillipskurve har også længe været kendt. Som eksempelvis Storm (2018) påpeger, så er det naturlige ledighedsniveau en endogen størrelse, som er betinget af mange forskellige faktorer, ligesom Friedman selv antydede. Og som Farmer (2013) gør rede for, så er udsagnet grundigt empirisk falsificeret:

There is no tendency for the points to lie around a vertical line and, if anything, the long-run Phillips curve revealed by this chart is upward sloping, and closer to being horizontal than vertical. Since it is unlikely that expectations are systematically biased over decades, I conclude that the NRH²⁷ is false.²⁸

Med et sådant perspektiv er efterspørgselsforhold betydningsfulde for en økonomis makroøkonomiske niveau både på kort som på længere sigt, hvorfor NAIRU'en ikke bør styre udformningen af den økonomiske politik. Og på sin vis synes dette også at være en af konklusionerne hos Blanchard (2018:99), idet han anerkender, at der er et trade-off mellem outputniveauet og inflationstakten: "I see the macroeconomic and the microeconomic evidence as suggestive but not conclusive evidence against the natural rate hypothesis". At også hysteresis effekter, som gennem en form for sti-afhængighed forankrer fremtidens hændelser som en funktion af fortidens virkelighed, eksisterer i virkelighedens verden, synes givet. Således synes eksistensen af sådanne effekter at have en varig effekt på det potentielle outputniveau og den naturlige ledighed.²⁹

En opsamling

At især Friedmans forholdsvise korte artikel fra 1968 fik en afgørende betydning for, hvorledes makroteorien kom til at udvikle sig efterfølgende, er anerkendt af de fleste. Og bidraget udgør da også det mest citerede værk i hele Friedmans forfatterskab; jf. Mankiw & Reis (2018). Nok ønskede Friedman med sin tale helt afgørende at forholde sig til, hvad pengepolitikken kan (og ikke kan), og hvordan den bør udformes, men i dag huskes talen givet mest for præsentation af tankegangen bagved det forventningsforhøjede Phillipskurve diagram og for Friedmans definition af begrebet den naturlige ledighed.

Set i lyset af hvordan makroteorien senere udviklede sig, så var det også helt afgørende, at Friedman satte fokus på forventningsdannelsen. Dermed brolagde han på afgørende vis vejen for den senere ny-klassiske tænkning. Med Robert E. Lucas blev forventningsdannelsen gjort rationel. Nu kunne husholdninger som virksomheder ikke længere begå systematiske fejl; alene stokastiske fejl kunne begås på mikroplanet, men disse er uden nogen betydning på makroplanet, blot fejlene følger en pæn sandsynlighedsfordeling; så netter de hinanden ud.

Med Hall & Sargent (2018:125) inspirerede Friedman (1968) derfor især unge økonomer til at fokusere på et nyt forskningstema; nemlig det "how to build a model of expectations formation that was consistent both with optimising behavior and the structure of a macroeconomic model". Afgørende for den økonomisk politiske forståelse var det naturligvis også, at han gjorde pengepolitikken regelbaseret. Og her er det uden betydning, at fokuseringen efterfølgende skiftede fra at være på væksten i pengemængden til at blive sat på et mål for inflationstakten.

Baseret på det ovenstående sikrede Friedman (1968), som et centralt bidrag, at makroteorien ændrede sig. Hermed varsledes monetarismens komme og keynesianismens fald. Dermed skete der en tilbagevenden til gamle klassiske dyder: fokuser på udbudsforholdene og undertryk efterspørgslens betydning. Gennem de relative prisforhold og ændringerne heri, sikres et optimalt økonomisk udfald mikro- som makroøkonomisk. Det sikrer markedsmekanismens effektivitet, blot den gives mulighed for at fungere uhindret. Paradoksalt nok skulle den monetaristiske teori komme til at dominere den makroøkonomiske tankegang i en tid, hvor mange økonomier var præget af alvorlige krisetendenser snarere end af harmoniske udfald med fuld beskæftigelse; en kendsgerning, der var synlig for alle (måske lige med undtagelse af de mest 'hardcore' monetarister).

Som nævnt ovenfor så var Friedmans bidrag også med til at sikre, at tankegangen bagved det forventningsforhøjede Phillipskurvedigram blev gjort til et kerneelement i makroteorien. Således er det da også en ny-keynesiansk Phillipskurve, som i dag styrer tilpasningsmekanismerne i udbudsblokken i en NNS baseline model.

Op til udbruddet af den seneste krise – der i sit omfang og tidsmæssige udstrækning var så alvorlig og dyb, at den har fået betegnelsen *The Great Recession* – fremstod den moderne makroøkonomiske mainstream særdeles succesfuld. Som mange mainstreamere spurgte: hvad er der egentlig af relevante makroøkonomiske alternativer? Alene heterodokse makroøkonomer var lunkne ved tankegangen. Og af disse var især den post-keynesianske kritik af NNS nok mest markant. Set i tilbageblikkets klare lys ved vi i dag, at meget af denne kritik var berettiget; se f.eks. Olesen (2019a & 2019b). Og brodden i denne kritik retter sig ikke alene mod NNS og den ny-klassiske tænkning, hvor især Robert E. Lucas indtager en central placering. Den retter sig også mod Miltons Friedmans makroteoretiske tænkning – også omfattende Friedman (1968) – og hans overdrevne tiltro til markedsmekanismens effektivitet. Med *The Great Recession* som baggrund ved vi, at mere marked og mindre regulering af måske især de finansielle markeder ikke per automatik leverer varen: den stabile og varige fulde beskæftigelse. Fokus på udbudsforhold i makroøkonomiske analyser gør det ikke alene. Den samlede efterspørgsel har også sin afgørende rolle at spille i disse analyser såvel på det kortere som på det længere sigt. Det ved enhver post-keynesiansk inspireret makroøkonom; se eksempelvis Skott (2016).

Litteraturliste

Blanchard, Oliver (2018): "Should We Reject the Natural Rate Hypothesis?", *Journal of Economic Perspectives*, 32(1), pp. 97-120.

Byrialsen, Mikael Randrup & Olesen, Finn (2014): "DSGE: den makroøkonomiske baseline model – en introduktion og en kritik", *Økonomiska Samfundets Tidsskrift* 2014, Nr. 2, pp. 74-89.

Farmer, Roger (2018): "The role of financial policy", *Review of Keynesian Economics*, 6(4), pp. 446-60.

Farmer, Roger (2013): "The Natural Rate Hypothesis: an idea past its sell-by date", *Bank of England Quarterly Review*, 2013 Q3, pp. 244-56.

Friedman (1997): "John Maynard Keynes", *Economic Quarterly*, 83(2), Federal Reserve Bank of Richmond, pp. 1-23.

Friedman, Milton (1968): "The Role of Monetary Policy", *The American Economic Journal*, 58(1), pp. 1-17.

Friedman, Milton (1966): "What Price Guideposts?" fra bogen *Guidelines, Informal Controls, and the Market Place: Policy Choices in a Full Employment Economy*, George Shultz & Robert Aliber (eds), University of Chicago Press, pp. 17-39, her hentet fra hjemmesiden:

https://miltonfriedman.hoover.org/friedman_images/Collections/2016c21/aprilguideleines.pdf

- Friedman, Milton (1956): "The Quantity Theory of Money: A Restatement" her fra bogen *Milton Friedman: The Optimum Quantity of Money and other Essays*, Aldine Publishing Company, Chicago 4th ed., 1976, pp. 51-67.
- Friedman, Milton (1953): "The Methodology of Positive Economics" fra bogen *Essays in Positive Economics*, The University of Chicago Press, pp. 3-43.
- Goodfriend, Marvin (2004): "Monetary Policy in the New Neoclassical Synthesis: A Primer", *Federal Reserve Bank of Richmond Economic Quarterly*, Summer 2004, pp. 21-45.
- Hall, Robert & Sargent, Thomas (2018): "Short-Run and Long-run Effects of Milton Friedman's Presidential Address", *Journal of Economic Perspectives*, 32(1), pp. 121-34.
- Hetzl, Robert (2007): "The Contributions of Milton Friedman to Economics", *Economic Quarterly*, 93(1), pp. 1-30.
- Laidler, David (2007): "Milton Friedman – a brief obituary", *The European Journal of the History of Economic Thought*, 14(2), pp. 373-81.
- Laidler, David (2005): *2005-11 Milton Friedman and the Evolution of Macroeconomics*, Economic Policy Research Institute. EPRi Working Papers, 2005-11, London, ON: Department of Economic, University of Western Ontario.
- Mankiw, Gregory & Reis, Ricardo (2018): "Friedman's Presidential Address in the Evolution of Macroeconomic Thought", *Journal of Economic Perspectives*, 32(1), pp. 81-96.
- Olesen, Finn (2019a): "Den makroøkonomiske mainstream og krisen" fra bogen *Mod strømmen – En Stridsmand fylder 70 – Et festskrift til Jesper Jespersen*, Finn Olesen & Mogens Ove Madsen (red.), Aalborg Universitetsforlag, pp. 13-24.
- Olesen, Finn (2019b): "Makroøkonomi og virkeligheden" fra bogen *Økonomi på tværs – Festskrift til Jesper Jespersen*, Torben Bech Dyrberg et al. (red.), Frydenlund, pp. 74-85.
- Palley, Thomas (2018): "Recovering Keynesian Phillips curve theory: hysteresis of ideas and the natural rate of unemployment", *Review of Keynesian Economics*, 6(4), pp. 473-92.
- Palley, Thomas (2014): *Milton Friedman's economics and political economy: an old Keynesian critique*, Working Paper 134, IMK Macroeconomic Policy Institute, Hans Böckler Stiftung.
- Palley, Thomas & Vernengo, Matías (2018): "Milton Friedman's presidential address at 50", *Review of Keynesian Economics*, 6(4), pp. 419-20.
- Pedersen, Kurt & Olesen, Finn (2002): *Den økonomiske teoris rødder – fra Aristoteles til Lucas*, Systime Academic.
- Phelps, Edmund (1967): "Phillips Curves, Expectations of Inflation and Optimal Unemployment over Time", *Economica*, 34(135), pp. 254-81.
- Phelps, Edmund (1968): "Money-Wage Dynamics and Labor-Market Equilibrium", *Journal of Political Economy*, 76(4 – Part 2), pp. 678-711.
- Phillips, A. W. (1958): "The Relation between Unemployment and the Rate of Change of Money Wage Rates in the United Kingdom, 1861-1957", *Economica*, 25, (No. 100 November), pp. 283-99.
- Samuelson, Paul & Solow, Robert (1960): "Analytical Aspects of Anti-Inflation Policy", *American Economic Review*, 50(2), pp. 177-94.
- Skott, Peter (2016): "Public debt, secular stagnation and functional finance" fra bogen *Macroeconomics After the Financial Crisis – A Post-Keynesian perspective*, Mogens Ove Madsen og Finn Olesen (eds.), Routledge, pp. 20-37.

Stamhus, Jørgen (2019): "Ideen om et strukturelt ledighedsniveau og den økonomiske politik – på usikker grund" fra bogen *Mod strømmen – En Stridsmand fylder 70 – Et festskrift til Jesper Jespersen*, Finn Olesen & Mogens Ove Madsen (red.), Aalborg Universitetsforlag, pp. 97-106.

Storm, Servaas (2018): "The wrong track also leads someplace: Milton Friedman's presidential address at 50", *Review of Keynesian Economics*, 6(4), pp. 517-32.

Taylor, John (2001): "MD Interview: An Interview with Milton Friedman", *Macroeconomics Dynamics*, 5, pp. 101-31.

Noter

¹ Jeg skal takke Erhvervshistorisk Årbogs reviewer for kommentarer til en tidligere version af nærværende artikel. Fortsatte indeholdte fejl og mangler er naturligvis alene mit ansvar.

² Talen blev efterfølgende offentliggjort som den første artikel – Friedman (1968) – i *American Economic Review* 1968 bind 1.

³ Ofte advokeres der i moderne makroteori således for, at pengepolitikken bør udformes efter en såkaldt Taylor-regel, som tager hensyn til både et mål for inflationstakten og et mål for det samlede outputniveau i økonomien.

⁴ For en introduktion og en kritik af denne tankegang kan der henvises til Byrialsen & Olesen (2014).

⁵ Termen henviser til Axel Leijonhufvuds berømte bog fra 1968 med titlen "On Keynesian Economics and the Economics of Keynes".

⁶ Jf. eksempelvis kapitel 10 i Pedersen & Olesen (2002). Denne kendsgerning har da også fået Friedman til rosende at skrive det følgende om Keynes: "John Maynard Keynes ... is the latest in a line of great British economists who had a profound influence on the disciplin of economics ... I am one of a small minority of professional economists who regard his *Tract on Monetary Reform* (1923), not the *General Theory*, as his best book in economics. Even after sixty-five years, it is not only well worth reading but continues to have a major influence on economic policy"; Friedman 1997, s.1-2. Nu bør det selvfølgelig pointeres, at Keynes i 1923 var betydelig mere klassisk økonomisk teoretisk orienteret (som Friedman selv var det), end han fremstod i 1936. Det var først med udgivelsen af "The General Theory", at han for alvor brød med og havde sit oprør og opgør med samtidens herskende neoklassiske mainstream forståelse.

⁷ Som altid i en teoriehistorisk betinget fremstilling er der også i det nærværende tale om en selektiv fortolkning af makroteoriens moderne udviklingsforløb. Andre kan vælge at designe fortællingen anderledes.

⁸ Palley 2014, s.28 og s.35.

⁹ Det klassiske bidrag er i denne sammenhæng Friedman (1956).

¹⁰ Friedman 1966, s.14-15, 17.

¹¹ For en tidlig introduktion til denne tænkning kan der henvises til Goodfriend (2004), som præsterer en basal baseline model.

¹² De tre punkter: Friedman 1968, s.12-14.

¹³ Friedman 1968, s.15.

¹⁴ Friedman 1968, s.15-16.

¹⁵ Friedman 1968, s.11.

¹⁶ Friedman 1968, s.6.

¹⁷ Taylor 2001, s.125.

¹⁸ Jf. Hetzel 2007, s.3, advokerede Friedman generelt for, at man måtte begrænse "government policy by rules in order to allow the price system maximum latitude to work".

¹⁹ Friedman 1968, s.8-9.

²⁰ Friedman 1968, s.8.

²¹ Så som eksempelvis: "the actual structural characteristics of the labor and commodity markets, including market imperfection, stochastic variability in demands and suppliers, the cost of gathering information about job vacancies and labor availabilities, the costs of mobility, and so on"; Friedman 1968, s.8.

²² Friedman 1968, s.9.

²³ Eksempelvis beskriver Laidler 2005, s.14, Friedmans økonomiske grundsyn som en forståelse af, at: "markets were stable and capable of dealing efficiently with allocative challenges. If they failed to meet them, this was not because they were inherently flawed, but because misconceived monetary policies had been visited upon them".

²⁴ Som Farmer 2018, s.454, uddybende bemærker: "Friedman's policy of money-growth-rate targeting was tried in the period from 1979Q3, when Paul Volcker became Chair of the Federal Reserve System, to 1982Q4, when the policy was abandoned ... During this brief interlude, money-growth-rate targeting proved to be spectacularly unsuccessful. It led to wild fluctuations in money interest rates and to large fluctuations in every monetary aggregate with the exception of the specific monetary aggregate that the Fed controlled".

²⁵ Jf. Palley 2018, s.475-76: "Friedman developed the persuasive rhetorical language of the 'natural rate' of unemployment. He also introduced his ideas in a presidential address to the AEA, giving them rapid and extensive dissemination. That process was accompanied by Phelps's ... formal modeling of the money-wage dynamics contained in Friedman's NRU hypothesis. Together, the two approaches complemented each other, multiplying their persuasiveness".

²⁶ Mere præcist: 'Non Accelerating Inflation Rate of Unemployment'.

²⁷ Mere præcist: 'Natural Rate Hypothesis'.

²⁸ Farmer 2013, s.248. For en dansk kritik af tankegangen kan der henvises til Stamhus 2019.

²⁹ Som påpeget af Blanchard (2018, s.112), synes konklusionen baseret på en fylldig mikroøkonomisk evidens at være den, at: "high unemployment leads some workers to be less employable or to give up on looking for jobs, increasing unemployment or reducing the labor force, and by implication, leading to a persistent effect on potential output".

Hovedstadsmetropolens brand- og ambulancevæsen

Kommunale og private aktører i lyset af regionale udfordringer siden 1850

AF HENNING BRO

Fra natvægterstaten i den sidste halvdel af 1800-tallet og frem til efterkrigstidens velfærdstat blev det private initiativets aktionsfelt indsnævret stadig mere. Det gjaldt bl.a. på velfærdsområdet, den kollektive trafik og forsyningssektoren. Som en basal samfundstjeneste har brand- og ambulancetjenesten stedsse været en kommunal myndighedsopgave, men gennem 1900-tallet blev den i stigende grad overladt til private aktører. Denne artikel belyser, hvordan dette aktørmønster satte sig igennem i hovedstadsmetropolen, og hvorledes brand- og ambulancevæsenets kom til at udgøre en blandt stadig flere udfordringer, som metropolen som en byregion kom til at stå overfor i århundredet.

Indledning

I 2014 udbød regionerne igen ambulancekørslen i licitation. I Region Hovedstaden bød regionens to kommunale brandvæsener og Falck Redningskorps på opgaven. Uden store sværds slag vandt Københavns Brandvæsen kørslen i de to af regionens delområder og Falck de fire øvrige. Andre steder i landet kom udbudsrunden til at blive mere problematisk. Mest i Region Syddanmark. Her overtog den private redningstjeneste Bios i 2015 kørslen fra Falck, men da det hollandske ejede selskab kom til at stå over for en række omfattende klager, måtte det i 2016 overgive opgaven til regionens nyoprettede ambulancetjeneste, Ambulance Syd.

Bios-sagen vidnede om det tydelige spændingsfelt mellem forskellige private og offentlige interesser og aktører, der gennem det 20. århundrede kom til at kendetegne både brand- og ambulancetjenestens varetagelse rundt om i landet. Ganske vist har de oftest ikke trukket helt så store overskrifter som Bios-sagen, men de har været der. I den fremvoksende hovedstadsmetropol endda således, at både kommunale og private brand- og ambulancetjenester agerede inden for én og samme byregion, og at beslutningen om tjenestens tilrettelæggelse blev overladt til det stadig større antal forskelligartede kommunale myndigheder, som metropolen bredte sig ind over. Med det store antal udøvende kommunale og private aktører og det regionalt fragmenterede kommunale beslutningssystem, blev brand- og ambulancetjeneste dermed en betydelig regional udfordring i hovedstadsmetropolen. Det betød kort sagt en ujævn regional varetagelse af tjenesten og en manglende rationel regional udnyttelse af de samlede brandsluknings- og redningsressourcer, der stod rådighed i hele byregionen.

Med både kommunale og private udførende aktører og med en række lokal- og regionalkommunale udfordringer inden for samme byregion, fik brand- og ambulancevæsenet i hovedstadsmetropolen fra midten af 1800-tallet og de følgende 150 år en helt særegen udvikling i forhold til det øvrige land. Med afsæt i brand- og ambulancevæsenets særlige organisering i

hovedstaden, København-Frederiksberg, har denne artikel til formål at analysere: 1) Den særlige form, som organiseringen af brand- og redningstjenesten fik i den fremvoksende hovedstadsmetropols forstæder og opland i 1900-tallets første halvdel. 2) De regionale udfordringer, som tjenesten blev stillet overfor navnlig i århundredets sidste halvdel. 3) De regionale løsninger, der på samme tid tilvejebragtes for at overvinde disse udfordringer.¹

Hovedstadens kommunale aktører – tiden frem til 1950

København var i midten af 1800-tallet endnu en førindustriel hovedstad med 130.000 indbyggere bag byens volde. 100 år senere var byen arealmæssigt tredoblet og indbyggerantallet nu næsten en million. Tilsvarende blev Frederiksberg udbygget. Denne eksplosive vækst gav kolossale udfordringer med etablering af en tidssvarende brand- og ambulancetjeneste, der også tog hensyn til en ensartet tjeneste i de stadig flere kommuner, som bysamfundet bredte sig ind over.

Fra fæstningsby til udvidet hovedstad

Med industrialiseringen, og den urbanisering, der fulgte i kølvandet heraf, samt ophævelsen i 1852 af den demarkationslinje, som var lagt uden om Københavns befæstning, opstod byens bro- og voldkvarterer op gennem den sidste halvdel af 1800-tallet. I det nye århundrede blev de nye kvarterer yderligere udbygget. På samme tid blev Frederiksberg forvandlet fra en landsby til landets næststørste by, og i 1914 var København og Frederiksberg smeltet sammen til en stadig større og mere integreret hovedstad på 660.000 indbyggere.²

Som følge af periodens næsten fuldstændig udbygning af de i København i 1901-1902 indlemmede distrikter og de vestlige frederiksbergske yderdistrikter nåede den nu helt sammensmeltede hovedstad i midten af 1900-tallet op på knap 900.000 indbyggere. Det var en hovedstad, der i Københavns indre del og på dele af Frederiksberg var kommet til at omfatte stadig flere offentlige og private administrations- og servicevirksomheder og udenfor ellers en meget omfattende industri.³

Mens det fæstningsindespærrede førindustrielle København allerede i midten af 1800-tallet havde fået landets mest udbyggede kommunale brandvæsen, var brandtjenesten i oplandet organiseret som i andre af landets landdistrikter. Det gjaldt de københavnske markjorder og landsogne længere ude, og det gav betydelige vanskeligheder i takt med, at hovedstaden bredte sig henover disse områder og disses forskellige jurisdiktioner og sognekommuner.⁴

Hovedstadens kommunale brandvæsner

Siden begyndelsen af 1800-tallet havde Københavns Brandvæsen være forpligtet til at yde assistance ved brand i oplandet to mil fra byen og dermed ikke blot på stadens grund uden for byens befæstning, men også i sognene i et større opland. Allerede i 1850'erne blev den voldsomme urbaniseringsproces imidlertid en udfordring for den fremtidige brandtjeneste ikke alene på de fremvoksende brokvarterer, men også på Frederiksberg. For sidstnævnte, hvor en omdannelse fra landsby til villaby var igangsat tidligt, endda med mulige alvorlige konsekvenser. Da regeringen i 1856 havde arbejdet med forslag til at udvide den københavnske bygningslov til den frederiksbergske del af nabosognekommunen Frederiksberg-Hvidovre, og samtidig også overvejede at lægge denne del retsligt og politimæssigt under København, lå det således lige for, at denne sammenlægning også skulle kunne omfatte brandtjenesten og i sin yderste konsekvens det kommunale selvstyre på Frederiksberg. Som følge af en stærk folkelig modstand med et sådant skridt, valgte landspolitikerne at respektere det kommunale selvstyre, hvorved Frederiksberg i 1858 udskiltes fra det landkommunale fællesskab med Hvidovre, opnåede en semikøbstadskommunal status, fik sin egen bygningslov og forblev i Københavns Amts Søndre Birk.⁵

*Københavns Brandvæsen
første dampsprøjte fra
1864 i aktion ved en
brand i Borgerdydskolen
i Bredgade, Københavns
indre bydel, året efter.
(Gengivet efter Arthur G.
Hassø: Københavns
Brandvæsens Historie,
1941, s.358)*

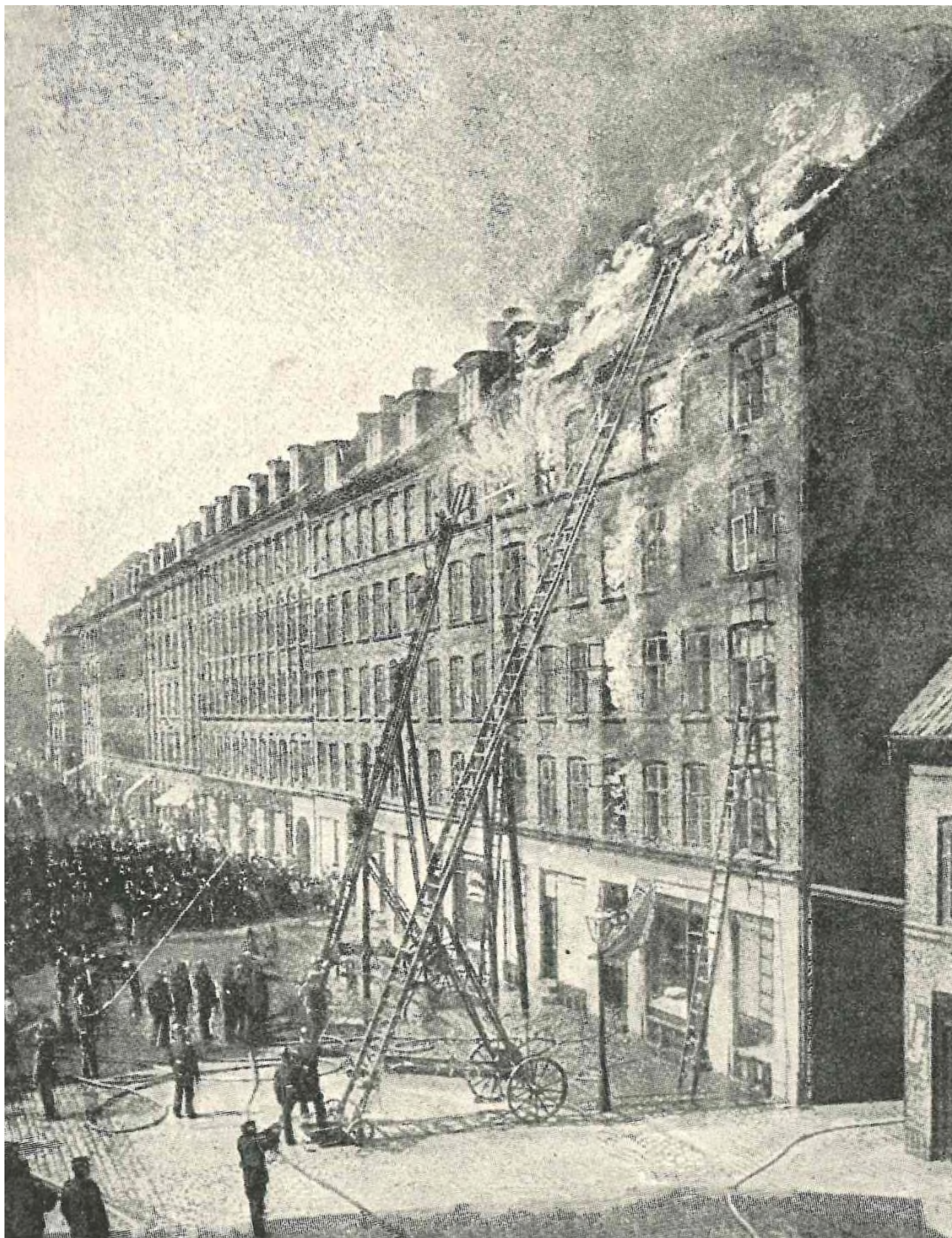
Som købstadslignende kommune (en status der dog først blev total efter udskillelsen fra Københavns Amtskommune i 1900), skulle Frederiksberg selv varetage sin brandtjeneste, men da den fra fortiden forsat var underkastet en anordning om landdistrikternes brandvæsen, blev det i første omgang inden for disse rammer, at byens brandvæsen udbyggedes i form af nye sprøjter og opdeling af denne i branddistrikter. På samme tid etableredes et mere organiseret brandvæsen på de hastigt fremvoksende københavnske brokvarterer. Det blev dog først efter en særlig lov for København fra 1868, at brandvæsnet her omorganiseredes som et fuldt købstadskommunalt brandvæsen, der omfattede både den indre by og brokvarterne. Selv om Frederiksbergs Brandvæsen efter lov om brandpoliti på landet fra 1861 fortsat blev henregnet som så, havde kommunen året før med en ministeriel godkendt vedtægt imidlertid opnået en ordning af dens brandvæsen, som kunne lede dets udvikling i købstadsmæssig retning. Denne ordning blev dog formelt først gennemført, da Frederiksberg med et særligt reglement i 1877, som i det væsentligste svarede til den københavnske brandlov fra 1868, blev omfattet af lovgivningen fra 1873 om det kommunale brandvæsen i købstæderne – der endelig erstattede bybrandforordningen fra 1761.⁶

De første regionale udfordringer

På det købstadskommunale grundlag fik Frederiksberg i de følgende årtier, samtidig med det københavnske brandvæsen udvikledes til en gigantisk organisation, en efter byens størrelse tilsvarende kommunal brandtjeneste i form af branddistrikter med filialbrandstationer med indbyrdes telegrafforbindelser, stadig mere moderne materiel, et fuldtidsansat brandkorps og nye hovedbrandstationer. Sidstnævnte lå først fra 1867 på Frederiksberg Runddel og fra 1886 i byens centrum i kombination med byens rådhus på hjørnet af Falkoner Alle og Howitzvej, hvor der tillige indrettedes kontorer til Frederiksberg Birk, da Frederiksberg blev en selvstændig politi- og retskreds.⁷

Selv om Københavns og Frederiksbergs brandvæsener opbyggedes med hver sin organisation inden for de to kommuners områder, nødvendiggjorde de to byers sammensmeltning til en hovedstad tidligt et samarbejde mellem de to kommunale væsner. Allerede i forlængelse af den københavnske brandlov fra 1868 var der blevet indgået en aftale om gensidig brandslukningsassistance. Mod at Københavns Brandvæsen ydede assistance ved brande på hele Frederiksberg, skulle det frederiksbergske brandvæsen på tilsvarende måde bistå ved ildebrande på det københavnske Vesterbro. Til formålet blev der etableret telegrafforbindelse mellem den frederiksbergske hovedbrandstation og Københavns filialstation på Vesterbro, og i de følgende årtier viste ordningen sig funktionel ved en række storbrande i hovedstaden. Efter en brandkatastrofe i et baghus på Falkoner Allé i 1892 rejstes dog spørgsmålet om, hvorvidt Frederiksbergs brandvæsen, selv med assistance fra København, var i stand til at varetage byens brandsluknings opgaver.

Med dette spørgsmål og efterfølgende kritik af andre sider af det frederiksbergske brandvæsens indsats, indledte Frederiksberg Kommune forhandlinger med Københavns Kommune om en eventuel samling af de to hovedstadsbrandvæsener. Resultatet af forhandlingerne blev imidlertid i 1897, at en samling ville medføre, at den frederiksbergske hovedbrandstation skulle lukkes og flyttes nærmere Vesterbro, og at der skulle bygges en ny filialstation på Frederiksberg. Da kommunalbestyrelsen ikke var sindet til at afholde denne udgift, og heller ikke ville miste indflydelse på byens brandvæsen – altså at byens borgere skule underkaste sig en anden kommunes myndighed – blev sagen henlagt. Det frederiksbergske brandvæsen blev dog tilført yderligere midler til at opruste såvel mandskab som materiel.⁸

Københavns Brandvæsens slukning af en storbrand i 1899 i Rantzausgade på indre Nørrebro (Gengivet efter Arthur G. Hassø. Københavns Brandvæsens Historie, 1941, s.495).

Hovedstadens kommunale brand- og ambulancetjeneste

Brandvæsenerne både i hovedstaden og i en række større købstæder udbyggede således som kommunale aktører frem mod år 1900. Derimod havde ambulancekørsel over alt i landet været overladt til det private initiativ i form af vognmænds varetagelsen af denne tjeneste på kontrakt med både hovedstadens og nogle købstæders kommunehospitaler og ellers med amts- og bysygehusene og de rene amtssygehuse. For at skabe mere organiserede forhold omkring ambulancetjenesten i hovedstaden var den i slutningen af 1890'erne overgået til Foreningen af Lægevagtsstationer, men da denne organisation ønskede en fast og mere stabil betjening af køretøjerne, indgik den i år 1900 en aftale med de to kommunale brandvæsener om stationering af vognene på brandstationerne, hvis personel skulle forestå kørslen af disse. I 1910 overtog Røde Kors ganske vist ansvaret for lægevagtsstationernes ambulancer, men da disse forblev under og betjentes af de kommunale brandvæsenerne, var der taget skridt i retning af en egentlig kommunalisering af denne hidtil private tjeneste.

Da Røde Kors i 1921 ikke i længere kunne påtage sig ansvaret for den hastigt voksende hovedstads ambulancetjeneste, blev det spørgsmålet om den skulle overgå til en privat aktør eller kommunaliseres fuldstændigt under de to brandvæsener. Det blev den umiddelbart efter i København, da Københavns Brandvæsen fuldt ud overtog ambulancekørslen til byens kommunehospitaler. På Frederiksberg gav sagen anledning til mere principielle overvejelser om ikke blot ambulancetjenestens, men også selve brandvæsnetets fremtidige varetagelse. Med Falcks Redningskorps, der stiftedes i 1906 og var begyndt at tilbyde brandslukningstjenester, var der opstået en mulighed for at overlade ikke blot ambulancekørsel, men også hele byens brandvæsen til denne private aktør. Mens kommunens økonomiske forvaltning og dele af den konservative gruppe i kommunalbestyrelsen ville privatisere hele kommunens brand- og ambulancetjeneste, pegedes der på en fuld kommunalisering af ambulancekørslen fra den tekniske forvaltnings side og fra andre konservative og Socialdemokratiet. For arbejderpartiet var det et spørgsmål af mere politisk-ideologisk karakter, idet offentlig varetagelse af alle former for samfundstjenester og -opgaver stod på programmet for den fremvoksende velfærdstat helt på linje med et fremtidigt socialt sikrende og omfordelende velfærdssystem.

Da kommunalbestyrelsens flertal alene byggede på et mandat i forhold til den meget store socialdemokratisk-radikale opposition, og der allerede under Første Verdenskrig i større principielle sager var etableret et konsensuspræget samarbejde mellem de konservative og Socialdemokratiet, som siden skulle komme til at kendetegne frederiksbergsk kommunalpolitik helt op til i dag, blev løsningen i 1922 en fuld kommunalisering af ambulancetjeneste og sygetransport. Dog skulle sidstnævnte varetages i fællesskab af brandvæsnet og Frederiksbergs Kommunehospital, som de kommunale ambulancer skulle betjene.⁹

Med denne afklaring indkøbte Frederiksberg Brandvæsen to motoriserede ambulancer af samme model, som det københavnske havde erhvervet nogle år før. Siden udvidede de to hovedstadskommuner ambulancevognparken samtidig med, at brandvæsnerne op gennem den resterende del af mellemkrigstiden og 1940'erne udbyggedes massivt. Det skete i form af en fuldstændig motorisering af alt kørende brandmateriel, stiger og anden slutningsudstyr, løbende udskiftning og modernisering af dette, moderne gadealarmeringssystemer, et senere fælles alarmeringssystem for brand- og ambulancekøretøjer, et større antal filialbrandstationer i de københavnske indlemmede distrikter og en ny hovedbrandstation fra 1932 tæt ved det tilsvarende næsten nye domhus, politigård og hovedbibliotek i Frederiksbergs centrum.

Med udbygningen i de indlemmede distrikter i København og i de ydre frederiksbergske distrikter, udvidedes samtidig samarbejdet mellem hovedstadens to brandvæsener. Københavns Brandvæsens assistance kom således til at også at omfatte det vestlige Frederiksberg, mens brandvæsnet herfra måtte bistå ved brande ikke blot på Vesterbro, men også i Valby og Vigerslev.

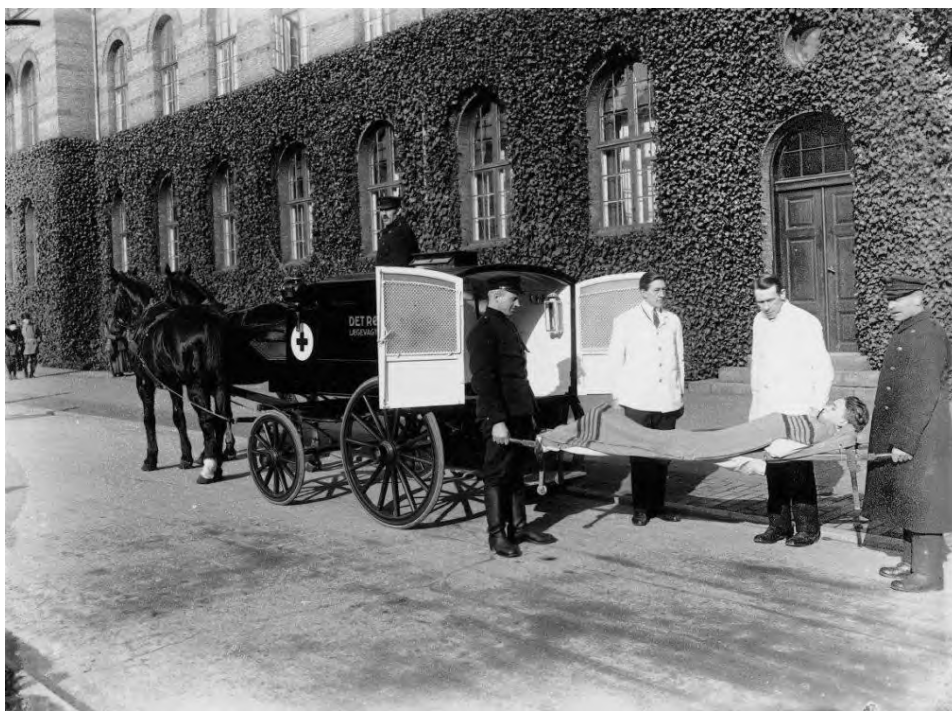
For at aflaste hele Københavns Brandvæsen ændredes i 1931 Frederiksberg Brandvæsens område for brandslukningsassistance til at omfatte et nærmere afgrænset københavnsk bælte uden om hele Frederiksberg.¹⁰

Aktørerne i forstad og opland i 1900-tallets første halvdel

Mens hovedstaden fra midten af 1800-tallet og de følgende 100 år fik to fuldt udbyggede og tidssvarende kommunale enhedsbrandvæsener med integrerede brandsluknings- og ambulancetjenester, mellem hvilke der endda tidligt opnåedes et ganske betydeligt samarbejde, fik tjenesternes organisering op gennem 1900-tallets første halvdel en mere fragmenteret struktur i hovedstadsmetropolens fremvoksende forstæder og opland. En række regionale udfordringer kunne dermed efterhånden ikke undgå at udspringe af denne struktur.

Hovedstadsmetropolen opstår

Da hovedstadens borgerskab fra slutningen af 1800-tallet i stigende grad flyttede til de hastigt voksende villaforstæder i Gentofte Kommune, fik denne som den første sognekommune i hovedstadsoplandet efterhånden en mere forstads-mæssig karakter, og udrustedes med en semikøbstadskommunal status og styreform. Med disse villabyer, og dem, der i årtierne omkring århundredskiftet også opstod i bunden af Gladsaxe Sognekommune og spredte steder i Hvidovre og Rødovre sognekommuner, fortsatte forstadsdannelserne op gennem mellemkrigstiden og 1940'erne. Det skete i så stort et omfang, at der i midten af århundredet var opstået et stort boligforstadsbælte, der med 300.000 indbyggere bredte sig uden om hovedstaden som et koncentrisk bylag fra Øresundskysten og videre ind over den sydlige del af Gladsaxe Sognekommune, for derfra i et smallere bælte at fortsætte gennem de østligste dele af Herlev, Rødovre og Hvidovre sognekommuner til Køge Bugts kyst. Med hovedstadens meget store befolkning og periodens betydelige forstads-vækst nåede hovedstadsmetropolen i 1950 et samlet folketal på 1,2 mio. indbyggere.

Fortsat hestetrukken ambulance foran Kommunehospitalet i København i 1921. Røde Kors navn står endnu på vognsiden, idet ambulancetjenesten først senere på året blev fuldt kommunaliseret (Københavns Stadsarkiv).

Med de stadig større forstadsdannelser uden for hovedstaden kom hovedstadsmetropolen op gennem den første halvdel af 1900-tallet til at stå overfor stadig flere og større udfordringer. Det gjaldt dels lokalkommunale opgaver, idet de fremvoksende forstadskommuner skulle varetage de langt flere og større opgaver, der fulgte med omdannelse fra land til forstad. Det gjaldt også regionale opgaver for den samlede byregion, som hovedstadsmetropolen kom til at udgøre. De købstadskommunalt organiserede hovedstadskommuner, de sognekommunale forstadskommuner, Københavns Amtskommune og de sydøstlige dele af Frederiksborg Amtskommune havde såvel beføjelsesmæssige som økonomiske forskellige forudsætninger for opgaveløsningen. Det handlede ikke blot om at løse de lokalkommunale udfordringer, men især om mulighederne for at indgå i de fælleskommunale løsninger, der var nødvendige i en byregion som hovedstadsmetropolen, hvor der ikke fandtes en regionalkommunal myndighed, der omfattede det større geografiske område, som metropolen brede sig over.

For at håndtere de lokal- og regionalkommunale udfordringerne under ét forsøgte Københavns Kommune via indlemmelsesinitiativer op gennem mellemkrigstiden at samle hovedstadsmetropolens kommuner under dennes herredømme. Da Frederiksberg Kommune vendte sig stærk mod disse initiativer, og en række forstadskommuner trak sig fra indlemmelsesforhandlingerne med Københavns Kommune, måtte denne i 1939 opgive sit forehavende, hvorefter regeringen samme år nedsatte Hovedstadskommissionen med henblik på en løsning af byregionens kommunalstrukturelle udfordringer. Skønt disse lagde sig i vejen for håndteringen af hovedstadsmetropolens øvrige lokal- og regionkommunale udfordringer, forelå kommissionsbetænkningen først i 1948.¹¹

Forstadskommunale brandvæsener

Blandt udfordringerne var tilrettelæggelsen af en tilstrækkelig brandslukning- og ambulancetjeneste i forhold til den teknologiske udvikling og byvæksten i de stadig flere kommuner i det stadig større forstadsområde, der lagde sig uden om hovedstaden op gennem 1900-tallets første halvdel. Da forstadsdannelsen allerede tog sin begyndelse med de første villabyer i Hellerup i 1890'erne, blev Gentofte Kommune som den første stillet over for denne udfordring. Som sognekommune kunne Gentofte, som hovedstadens øvrige oplandssognekommuner, indskrænke sig til at varetage brandslukningstjeneste inden for de stærkt forældede og løselige bestemmelser i landdistrikternes brandpolitilov fra 1861. Det var bestemmelser, der blot foreskrev, at sognekommunerne skulle anskaffe det nødvendige slukningsmateriel og sikre sig vandreservoirer til disse og et tilstrækkeligt brandmandskab, og som man i Gentofte i første omgang lagde til grund for sit brandvæsen.

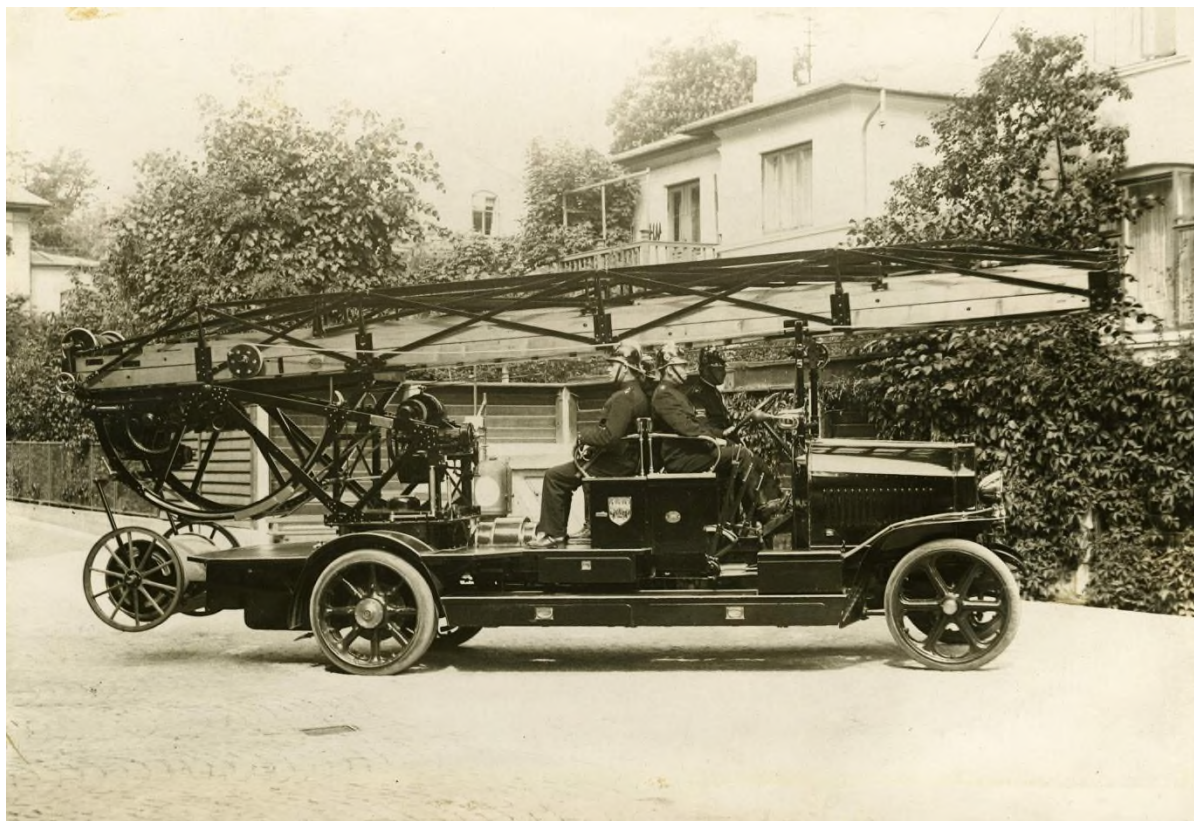
Da forstadsdannelsen allerede omkring århundredskiftet havde bredt sig videre op langs og øst for Strandvejen vurderede sognerådet i Gentofte i 1902, at bydannelsen var så vidt fremskreden, at dets brandvæsen skulle udbygges efter bestemmelserne for købstadskommunerne. I takt med den videre forstadsudbygning op gennem den første halvdel af århundredet udvidede Gentofte Brandvæsen således til et niveau som de tilsvarende væsener i hovedstaden. Det gjaldt en meget tidlig motorisering, filialbrandstationer, en fastansat mandskabsstyrke, moderniseringer af vognpark og slukningsmateriel og en hovedbrandstation ved siden af forstadens nye rådhus på Bernstorffsvej fra 1936.¹²

Mens der inden Første Verdenskrig var tilvejebragt købstadsmæssige kommunale tidssvarende brandvæsener ikke blot i hovedstaden, men også i den økonomisk velkonsoliderede Gentofte-forstad, blev brandtjeneste en af de mange lokalkommunale udfordringer, som sognekommunerne kom til at stå overfor i forbindelse med forvandlingen fra land til forstad i den resterende del af den første halvdel af 1900-tallet. Selv om Københavns Brandvæsen efter byens brandlov skulle yde brandslukningsassistance i Københavns Amtskommunes sognekommuner – mod at disse skulle assistere ved storbrande i København – måtte forstadskommunerne, hvoraf

nogle i forvejen rummede ganske store stationsbyer som Lyngby, Glostrup og Tåstrup, opbygge brandvæsner, der svarede til den ganske betydelige bymæssige bebyggelse. Det var dispositioner, der med motorisering og den slukningsteknologiske udvikling, indebar betydelige omkostninger, som dog blev lettere at overkomme efter den radikale ændring af lovgivningen om landdistrikternes brandvæsener, som gennemførtes i 1926.

Ud over et utal af paragraffer af bygningsmæssig og brandteknisk karakter lagde landdistrikternes nye brandlov op til en omorganisering af disses kommunale brandvæsener. For at sikre et forsvarligt og tidssvarende brandvæsen krævede loven, at sognekommunerne i de enkelte landsbyer opbyggede et lokalt beredskab i form af transportable lette håndkraftsprøjter og en større slukningstjeneste for hele sognekommunen baseret på en motorsprøjte og et uddannet brandkorps. Ved tilvejebringelsen af denne større og ganske omkostningsfulde tjeneste gav den nye lov imidlertid sognekommunerne flere muligheder: Enten kunne de selv opbygge et sognekommunalt brandvæsen efter de nye bestemmelser eller træffe brandslukningsaftale med en købstadskommune, en anden sognekommune, i hvilken der fandtes et udviklet brandvæsen efter lovens nye regler, eller en privat brandtjeneste.¹³

Mens der i en række tilfælde efterfølgende rundt om i landet blev indgået aftaler mellem en købstad og en eller flere sognekommuner om købstadskommunens varetægelse af disses brandtjeneste, lykkedes det ikke for forstadskommunerne at opnå tilsvarende ordninger med hverken Københavns eller Gentofte brandvæsener, der blot var forpligtet til ved større brande at yde forstæderne assistance. Lige på nær den aftale, der blev indgået om, at Tårnby Sognekommunes moderne og motoriserede brandvæsen overtog slukningstjenesten i Dragør Sognekommune, var forstadskommuner – for at opfylde den nye lovgivnings bestemmelser – derfor nødsaget til enten selv at udbygge brandvæsenerne, og eventuelt motorisere dem, hvis det ikke allerede var sket, eller træffe aftale med en privat aktør.

Motorstigevogn fra Gentofte Brandvæsen på Hellerupvej i 1921 (Lokalthistoriske Arkiv for Gentofte).

Forstadskommunerne mod nord, Hørsholm, Birkerød og Søllerød, og stationsbykommunerne Lyngby-Taarbæk og Glostrup sognekommuner var så økonomisk velkonsoliderede, at de valgte den første løsning. Dermed kom de forsat til at råde over egne, kommunalt drevne brandvæsener. Generelt sad de konservative tungt på magten i disse nordlige forstadskommuner, og spørgsmål om orden og sikkerhed blev her naturligt betragtet som en offentlig opgave. Derimod var de øvrige forstadskommuner nødsaget til at entrere med en privat brandtjeneste. Overgangen fra land til forstad tyngede her de kommunale budgetter. Det skyldtes især, at de første tilflyttede almindeligvis kom fra mindre bemidlede samfundslag, og det betød naturligvis et svagere beskatningsgrundlag samtidig med, at de stod overfor relativt store udgifter på velfærdsområdet. Selv om mange af forstadskommunerne havde eller fik socialdemokratiske flertal, blev der som følge af det vanskelige kommunaløkonomiske grundlag set stort på det principielt betænkelige ved at overlade en så central samfundsopgave som brandslukning til det private initiativ.¹⁴

Private redningskorps

At landdistrikternes brandlov fra 1926 gav disse og dermed også hovedstadsmetropolens forstadskommuner mulighed for at udlægge den kommunale brandslutningsopgave til en privat aktør, var betinget af, at der rent faktisk var etableret en virksomhed, der kunne påtage sig denne opgave. Mens brandslukning hidtil alene havde været en opgave som sogne- og købstadskommunerne skulle løse, tilførtes tjenesten i den første halvdel af 1900-tallet to privat redningskorps.

I 1906 var Falcks Redningskorps blevet oprettet. I de første år rykkede korpset, uden aftaler med forsikringsselskaber, mod forventet efterbevilling ud med sit redningsmateriel. Snart efter fik Falck kontrakter med assurandører og etablerede abonnementsordninger for virksomheder og private og påbegyndte samtidig oprettelsen af redningsstationer rundt om i landet og en ambulancetjeneste. Falck ville tage konkurrencen op med de mindre private aktører og organisationer, der havde ambulancekontrakter dels med de enkelte kommuner om brandslukning sammen med de kommunale brandvæsener i forbindelse med ildløs, dels om ambulancekørsel til og fra stedlige kommunehospitaler, amts- og bysygehuse og amtssygehuse, hvor sådanne ikke kunne oprettes i samarbejde med en købstadskommune.

Som udløber af en konflikt om betalingen for Odense Brandvæsens assistance ved en brand i en af landsbyerne i oplandet i 1921, og da sognekommunerne ofte var tilbageholdende i forhold til at udskifte det gamle hestetrukne slukningsmateriale med en tidens dyre motorsprøjter, fik Falck efterfølgende kontrakt med en række fynske sognekommuner om her at yde brandtjenesten. Det var en landkommunal varetagelse af brandslukningsopgaven, som juridisk ikke var mulig, men som de i følgende år vandt så stor udbredelse, at den blev hjulmet med landdistrikternes brandlov i 1926. Efter den nye lov indgik stadig flere sognekommuner tilsvarende brandslukningskontrakter med Falck. I disse områder oprettede Falck zonebrandvagter, som dækkede et antal sognekommuner inden for en radius af 15 km. De udrustedes med en let motorbrandsprøjte, der stationeret hos en lokal smed eller mekaniker, og som sammen med den tilkaldte leder af zonebrandvagten og et par af dennes medarbejdere rykkede ud til brandstederne, hvor de med assistance fra de lokale brandtjenestepligtige beboere foretog slukningen.

Da zonebrandordningen var en lukrativ forretning, begyndte nogle af de private mekanikere og autovirksomheder, som Falck havde anvendt i sin zonebrandordning at kopiere den, og slog tillige ind på ambulancekørsel for provinsens sygehuse. Efter nogle af disse blev ekskluderet af samarbejdet med Falck, etablerede flere af dem i 1930 Zone-Redningskorpset, der siden blev en stadig større konkurrent til Falck. Op gennem den resten af mellemkrigstiden og 1940'erne opbyggede de to redningskorps et efterhånden landsdækkende net af redningsstationer, der tilbød såvel almindelige redningstjenester som brandsluknings- og ambulancekørselsopgaver.¹⁵

Rødovre Falck-station kort efter åbningen i 1931. Fra højre mod venstre ses: Motorsprøjten, ambulancen, en efterløberstige, to kranvogne og en arbejdsvogn. (Rødovre Kommunes Lokalhistoriske Samling).

Falck-forstæder

Umiddelbart efter ikrafttrædelsen af den nye brandpolitilov i 1926 indledte Falck en meget aggressiv markedsføring, hvori indgik forslag til, hvordan sognekommunerne kunne indrette deres brandvæsen i forhold til lovens nye bestemmelser. Efter det ene forslag kunne Falck med henblik på en sognekommunes videre drift af sit eget brandvæsen for 1.640 kr. tilbyde at oprette et sådant, indøve mandskabet og levere en motorsprøjte og slukningsmateriel, mens sognekommunerne mod 770 kr. til motorsprøjte og materiel og en afgift på 20 øre pr. indbygger, ville blive en del af Falcks zone-brandvagsordning. En abonnementspris som mange af købstædernes kommunale brandvæsener rundt om i landet ofte havde svært ved at konkurrere med, og da Falck i et samtidigt tilbud til samtlige sognekommuner i Københavns og Frederiksborg amtskommuner nedsatte prisen til 10 øre pr. indbygger, kunne redningskorpset tilbyde forstads- og landkommunerne en langt billigere brandslukningstjeneste end, hvis de selv skulle forestå denne. Hovedstadsmetropolens mindre økonomisk konsoliderede forstadskommuner og et stort antal sognekommuner i den ydre amtskommune valgte derfor uden betænkelighed, også i socialdemokratiske forstæder og i lighed med mange af landet landdistrikter, Falcks fulde pakke. Den indebar i første omgang, at kommunerne blev en del af Falcks zone-brandvagsordning og kunne få yderligere avanceret assistance fra Falcks hovedstadsstation i København, men snart efter kunne redningskorpset tilbyde en brandtjeneste, der gik videre end denne ordning.

Mens Københavns Amtskommune hidtil havde haft aftaler med private vognmænd om ambulancekørsel, overgik den fra tiden omkring Første Verdenskrig til Falck, der fra 1927 skulle betjene det nye amtssygehus i Gentofte, som i takt med dettes udbygning i stadig større grad afløste

det ældre amtssygehus på Frederiksberg, indtil det lukkede helt ned i 1939 og blev overtaget af Frederiksberg Hospital. For at kunne varetage denne ambulancekørsel etablerede Falck brand- og redningsstationer på Ørnegården i Jægersborg i den nordlige del af Gentofte Kommune og i 1931 en tilsvarende i Rødovre. Da disse stationer som andre steder i landet med den mere udbredte billisme samtidig udstyredes med andet redningsmateriel og kranvogne og materiel til vejhjælp, kunne Falck fra samme station med et og samme faste mandskab forsat påtage sig en endog forbedret brandslukning til en så lav pris, at hovedparten af forstadskommuner forblev faste abonnenter hos redningskorpset. Fra stationen i Rødovre kunne Falck således varetage den direkte brandslukningstjeneste i Rødovre, Hvidovre og Brøndbyerne sognekommuner og en udvidet assistance til zone-brandvagtstationen i Tåstrup, der stod for den direkte brandtjeneste i Høje Taastrup, Sengeløse, Torslunde-Ishøj og Vallensbæk sognekommuner. Med stationen på Ørnegården kunne Falck samtidig yde en hurtig brandslukningsassistance til zone-brandvagtstationerne i Gladsaxe og Ballerup, der varetog den direkte brandtjeneste i henholdsvis Gladsaxe og Herlev sognekommuner samt Ballerup, Værløse og Ledøje-Smørum sognekommuner. Da St. Magleby Sognekommune i første omgang stod uden Tårnbys fælles brandslukningsordning for det ydre Amager, måtte den dog betjenes fra den fjernere liggende Falck-station i københavnske Sundbyerne, mens Lyngby-Taarbæk socialdemokratiske sognerådsflertal efter resultatløse forhandlinger med Falck i midten af 1930'erne besluttede forsat at lade sognekommunen stå for brandtjenesten.

I hovedstadsmetropolens opland

I købstæderne i købstadsringen i hovedstadens fjernere opland, Helsingør, Hillerød, Frederiksværk, Frederikssund, Roskilde og Køge, var brandvæsenerne selvsagt blevet organiseret efter brandlovgivningen for købstadskommunerne fra 1873. Da byerne endnu ikke var blevet integreret med det fremvoksende hovedstadsmetropol, var relativt små og som hovedparten af landets øvrige købstæder fortrinsvis betjente et lokal opland, fik de kommunale brandvæsener her frem til århundredskiftet ofte et mere primitivt slukningsmateriale end i hovedstaden og et frivilligt eller deltidsansat brandkorps.

Med motoriseringen, brandslukningens teknologiske udvikling og købstædernes ganske betydelige by- og befolkningstilvækst op gennem mellemkrigstiden og 1940'erne, måtte disses brandvæsener opgraderedes i forhold hertil. Det var en udfordring, der også her stillede de to private redningskorps i en stærk position. På nær købstadskommunerne Køge og Helsingør, der selv drev kommunale sygehuse og tidligt overtog ambulancekørslen hertil, kom Falck og Zonen i perioden til at varetage ambulancebetjeningen af amtssygehuse og købstæder med amts- og bysygehuse i den øvrige del af hovedstadsmetropolens opland. Med dette udgangspunkt forsøgte Falck og Zonen samtidig at overtage varetagelsen af brandslukningstjenesten ikke blot i landdistrikterne i hovedstadsmetropolens opland, men også i dets købstadskommuner på trods af disses manglende lovhjemmel til at entre med private brandkorps.

Falck tilbød således allerede i 1923 at varetage brandslukningen både i Roskilde og de 16 sognekommuner, som købstadens kommunale brandvæsen tillige betjente i det omliggende landdistrikt. Da Roskilde Brandvæsen på dette grundlag var en velkonsolideret organisation, valgte byrådet at holde fast i den kommunale løsning, der i 1930 blev udvidet ved, at brandvæsenet overtog ambulancekørslen i selve byen og dens brandslukningsopland. I hovedstadsmetropolens øvrige oplandskøbstæder fik de to redningskorps mere held med deres bestræbelser og overtog fra slutningen af 1920'erne og op gennem 1930'erne brandslukningen i Hillerød, Frederikssund og Køge og tillige i disses landdistrikter. I 1939 kom Falck endelig med en ny brand- og redningsstation til at indgå i en nyorganisering af Helsingør Brandvæsen, og overtog senere brandvæsenet i Frederiksværk.¹⁶

Med den form som brand- og ambulancetjenesten fik i hovedstadsmetropolens opland, fik den samme karakter som i den øvrige danske provins. De to private redningskorps kunne her tilbyde landkommunerne en billigere brandslukningstjeneste end, hvis de selv skulle forestå denne, og da en del købstadskommuner var tilbageholdende med at anvise de nødvendige midler til de moderniseringer af deres brandvæsener, som den teknologiske udvikling krævede, havde i 1938 ikke mindre end halvdelen af landets sognekommuner og 28 af dets omkring 100 købstadskommuner truffet brandslukningsaftaler med Falck eller Zonen, der samtidig sad på hovedparten af ambulancekørslen.

Nye regionsudfordringer og mellemkommunalt regionssamarbejde

Med den karakter af en sammenvokset, integreret og interagerende byregion, som hovedstadsmetropolen fik op gennem den første halvdel af det 20. århundrede, skabtes der i stigende grad behov for et samarbejde mellem både lokalt baserede kommunale brandvæsener og mellem disse og Falcks brandslukningstjeneste, i de kommuner hvor denne ikke blev varetaget af kommunen selv. Hovedstadens kommunale brandvæsener havde allerede tidligt i den sidste halvdel af det forrige århundrede indgået aftale om gensidig og vederlagsfri brandslukningsassistance. Nogle år efter at hovedstadens brandvæsener i 1931 havde udvidet assistancesamarbejdet yderligere, kom det få år efter tillige til at omfatte Gentoftes kommunale brandvæsen. Det indebar, at Gentofte Brandvæsen, i lighed med hvad hovedstadsbrandvæsenerne tidligere havde gennemført, også måtte harmonisere sine brandslager- og koblinger i forhold til disse og indgå i det fælles hovedstadsalarmberedskab, således at de samarbejdende brandvæsener kunne yde en effektiv assistance på brandstederne.

Selv om et tilsvarende samarbejde om vederlagsfri brandslukningsassistance under betegnelsen Den nordsjællandske Sammenslutning samtidig var blevet gennemført mellem de kommunale brandvæsener i Lyngby-Taarbæk, Søllerød, Birkerød og Hørsholm sognekommuner, og Tårnby Brandvæsen havde overtaget brandtjenesten i Dragør sognekommune, blev der ikke tilvejebragt tilsvarende samarbejder i den resterende del af hovedstadsmetropolen. Med Falcks brand- og redningsstationer i Jægersborg og Rødovre og lokale brandvagtstationer var en betydelig del af forstædernes ganske vist underlagt Falcks samlede brandslukningsorganisation, men dette havde ikke samarbejds- eller assistanceaftaler med de kommunale brandvæsener i hovedstaden, nordforstæderne og i Glostrup sognekommune.¹⁷

En samlet ordning for brandslukningsassistancen i den daværende hovedstadsmetropol skulle imidlertid finde en løsning i slutningen af 1930'erne under indtryk af de stadig mere tiltagende internationale spændinger i Europa. I umiddelbart forlængelse af luftværnsloven fra 1935 igangsattes på Indenrigsministeriets initiativ en større samordning af hovedstadsmetropolens brandvæsener, således at de ville være i stand til at kunne håndtere følgerne af eventuelle kommende luftangreb. Et såkaldt Amtsbrandudvalg nedsattes med repræsentanter fra samtlige kommunale brandvæsener, Falck og politimyndigheden, og i de følgende år udarbejdede udvalget planer for, hvordan brandvæsenerne kunne bidrage til civilbefolkningens beskyttelse og redning i en krigssituation. Det var en principiel signifikant beslutning, da Falck dermed betragtedes som en med de kommunale brandvæsener ligestillet part, og brandassistance i hovedstadsmetropolen blev set som en regional opgave.

Da udvalgssamarbejdet kunne afdække en manglende fredstidsordning for den samlede brandslukningsassistance i hele hovedstadsmetropolen, blev der således samtidig lagt op til omfattende planer for en storstilet samordning af byregionens brandvæsen. Planen omfattede en total omlægning af udrykningsgrænserne for almindelige og assisterende brandslukning, en fælles brandslukningsuddannelse og anbefalinger. Det handlede om opgraderinger af brandtjenesten i

Lyngby, Glostrup, Tårnby, Dragør og Hedehusene, etablering af nye brandstationer i Vigerslev og Husum, hvor der i forhold til den samlede hovedstadsmetropol var en utilstrækkelig brandstationsdækning, en total harmonisering af alle former for brandmateriel- og køretøjer og af til rådighed stående personels kompetencer samt en fælles central alarmtjeneste. Med disse storstillede udbygninger var det Amtsbrandudvalgets målsætning, at hovedstadsmetropolens landdistrikter ville kunne dækkes af en brandstation med en afstand på max. 8 km., mens der i villakvarterer og kvarterer med tæt etagebyggeri kun skulle være max. 4 og 2 km til nærmeste brandstation.

Da mange af kommunerne ikke ville yde midler til en sådan udbygning, der i realiteten ville føre til dannelsen af et enhedsbrandvæsen af købstadskommunale dimensioner i hele hovedstadsmetropolen, blev Amtsbrandvæsensudvalget planer kun delvist realiseret. Først i form af en lokal uddannelse af brandpersonellet, der skete ud fra samme retningslinjer, og en udrustning af køretøjer, slukningsmateriel og stiger efter de standarder, som udvalget lagde op til. I 1941 etableredes desuden et fælles alarm- og assistancesystem, således at de kommunale brandvagtcentraler i Gentofte og Glostrup kunne udsende vederlagsfri assisterede slukningskøretøjer fra såvel kommunale som Falck-drevne brandstationer, hvorfra der var den korteste køretid til brandstederne i forstæderne i Københavns Amtskommune og hovedstaden.¹⁸

Efterkrigstidens udfordringer

Op igennem efterkrigstiden udbyggedes hovedstadsmetropolen til en efter skandinaviske forhold gigantisk byregion. Også for de nye fremvoksende forstadskommuner blev et udbygget brandvæsen ligesom i den første halvdel af 1900-tallet en af de mange lokalkommunale udfordringer, der fulgte af forvandlingen fra land til forstad. Med hovedstadsmetropolens karakter af en endnu mere sammenvokset, integreret og geografisk stadig større byregion, blev det trods den samordning, der havde fundet sted i slutningen af 1930'erne, samtidig en regional udfordring at tilpasse den lokalt baserede både almindelige og assisterende brandslukningstjeneste hertil.

Hovedstadsmetropolens udbygges

Til trods for at de sidste ledige byggegrunde i hovedstaden bebyggedes, faldt dens folketal op gennem efterkrigstiden til godt 552.000 i 1990. Forstædernes moderne almennyttige boligbyggeri og omfattende byggeri af parcel- og rækkehuse tiltrak mange tilflyttere fra provinsen og trak samtidig mange ud af hovedstaden. På samme tid forsvandt et stadig større antal industrivirksomheder og- arbejdspladser fra hovedstaden, således at den i 1990 nærmede sig en fuld afindustrialisering. En del af virksomhederne var bukket under for konkurrencen fra større enheder eller som følge af den økonomiske krise i den første efterskrigtid. Andre var flyttet ud af hovedstaden til forstædernes nye industrikvarterer, hvor der var plads til de større produktionsanlæg, som tiden krævede.

I 1940'erne og 1950'erne var det meste af de ældre forstæder i Gentofte, Lyngby-Taarbæk, Søllerød og Gladsaxe kommuner blevet udbygget, samtidig med at forstadsdannelsen var fortsat ind i Søllerød, Birkerød, Værløse og Farum kommuner og langs Frederikssundsbanen i Herlev og Ballerup kommuner. På Vestegnen bebyggedes samtidig store dele af Rødovre og Hvidovre kommuner, og forstadsdannelsen var fortsat videre mod vest og ind i Brøndbyerne og Glostrup kommuner. I 1960'erne blev disse af Københavns Amts forstæder stort set udbygget og forsatte samtidig deres vækst videre mod Tåstrup og ned langs Køge Bugt. Var de ældre forstæder vokset op som koncentriske lag uden om hovedstaden, fik forstæderne fra starten af 1950'erne og i de følgende årtier karakter af radiale båndbebyggelser ud langs S-banelinjerne. Mens de sidste indre forstadsdannelser i 1970'erne og 1980'erne alene fandt sted ved Køge Bugt og vest for Høje

Taastrup, og forstæderne i Københavns Amtskommune samtidig som helhed fik en først marginal og siden en vige bnfolkningstilvækst, opnåede de ydre hovedstadsamtskommuner, Frederiksborg og Roskilde amtskommuner, på samme tid en udtalt vækst i folketallet. Den blev genereret af en udbygning af forstadsbåndene frem til disse amtskommuners købstadsring og de satellitbyfunktioner, som mange af stations- og landsbyerne uden for ringen samtidig fik.

Mens hovedstadsmetropolen i 1950 husede godt 1,2 mio. indbyggere, var billedet kraftigt forrykket 40 år efter. I 1990 havde hovedstadsamtskommunerne med forstæder, købstæder og satellitbyer nået knapt 1.160.000 indbyggere. Med denne mere end fordobling af hovedstadsamtskommunernes folketal, og en samlet befolkningsreduktion på mere end en tredjedel i hovedstaden, havde hovedstadsmetropolen i 1990 nået en befolkning på godt 1,7 mio. indbyggere.¹⁹

En lokalkommunal udfordring

Da det fortrinsvis var unge og yngre familier og særlig faglærte arbejdere og funktionærer, der flyttede ud til hovedstadsmetropolens forstæder og ydre opland, kom de ældre og socialt dårligt stillede til at udgøre et stadig større befolkningssegment i hovedstaden, og da dens boligmasse var ældre og dermed havde en høj brandrisiko, blev der trods det kraftige fald i folketallet her op gennem efterkrigstiden forsat behov for et omfattende og tidssvarende brand- og ambulancevæsen. I takt med denne forandringsproces og den brand- og redningsteknologiske udvikling moderniseredes hovedstadens kommunale brand- og ambulancetjeneste, og med miljøforanstaltningernes stadig mere centrale placering i velfærdstatens samfundsregulering op gennem 1970'erne skulle tjenesten tillige opbygge et miljøberedskab. Fra 1980'erne fik hovedstadens kommunale brandvæsener tillagt en række nye opgaver, hvorved de kom ind på serviceområder, som hidtil havde været domineret af private aktører. Det gjaldt installation, drift og vedligeholdelse af forskellige velfærdsteknologier så som f.eks. nødkaldeanlæg og omsorgsanlæg for ældre og handicappede og særlige tjenester for hjemmeplejen. Hertil kom opsætning og drift af automatiske brandalarmeringsanlæg og særlige teletjenester.²⁰

Uden for hovedstaden blev det op gennem efterkrigstiden i første omgang en udfordring at udbygge de kommunale brandvæsener eller udvide brandslukningsaftalerne med Falck i takt med den stadig mere massive forstadsdannelse. Det var en udfordring der blev forstærket af en ny samlet lov i 1960 om brandvæsenet i købstæder og på landet. Den afløste lovgivningen om brandvæsenet i købstadskommunerne fra 1873 og i sognekommunerne fra 1926. Helt svarende til samtidens større sidestilling af sogne- og købstadskommuner, som bl.a. skete ved landsbyggeloven fra samme år og folkeskoleloven fra 1958, udvaskede den nye brandlov således i det væsentligste forskellene mellem land og by. Alle kommuner skulle således sikre en forsvarlig brandtjeneste ud fra de normer, der i 1950 var fastlagt for købstadsbrandvæsenerne, og dermed i forhold til den stedlige bebyggelses udtrækning og art, karakteren af virksomheder, befolkningstæthed og tilgang brandslukningsvand. For de ældre forstadskommuner var det ikke så voldsomt mange nye krav, men blev til gengæld en omkostningstung opgave for kommunerne i de udprægede landdistrikter, som forstadsdannelsen i stadig større omfang nåede ud til. Men ligesom 1926-brandpolitiloven kunne kommuner for at opfylde den nye lovgivnings krav forsat entrere med en anden kommunes brandvæsen eller en privat aktør. I den forbindelse var det dog en de jura anerkendelse af de ganske mange købstadskommuners hidtidige brandslukningsaftaler med enten Falck eller Zonen.²¹

For at håndtere de brandslukningsmæssige udfordringer, der fulgte med hovedstadsmetropolens forstadvækst, og den urbanisering der i stadig større omfang fandt sted uden for, valgte metropolkommunerne også op gennem efterkrigstiden forskellige løsninger. I 1951 trådte Hvidovre Kommune således ud af den hidtidige aftale med Falck, og overlod forstadens

brandtjeneste til det billigere brandslukningstilbud, der ydes fra den nye brandstation i det yderste Vigerslev, som Københavns Brandvæsen tæt ved grænsen til Hvidovre i 1947 havde opført i forventning om realiseringen af Hovedstadskommissionens forslag til indlemmelse af de uden om liggende forstadskommuner i København. 1951 blev også året, hvor Brøndbyerne Kommune brød ud af brandslukningsaftalen med Falck og til en billigere pris lod denne opgave overgå til Glostrups kommunale brandvæsen. Det var en aftale, der i 1963 førte til, at de to kommuner sammen med Herstedernes Kommune indgik i det kommunale interessentselskab Glostrup Brandvæsen. Allerede inden, 1960, havde Tårnby Brandvæsen fra Falck overtaget brandslukningen i den lille Store Magleby Kommune, hvorved Københavns Amtskommunes del af Amager betjentes af den kommunale brandstation i Kastrup.

Med brandvæsenernes kommunalisering på dele af Vestegnen og på Amager i den første efterkrigstid, og hovedstadskommunerenes og Gentofte Kommunes forsat fuldstændige herredømme over både brand- og ambulancevæsenet, syntes Falck stilling i hovedstadsmetropolen svækket. Ikke desto mindre førte den stadig mere tilspidsede konkurrence mellem de to redningskorps på samme tid til, at Zonen efterhånden tabte så meget terræn, at dette redningskorps i 1963 blev overtaget af Falck, der herefter drev den samlede virksomhed videre under navnet Falck-Zonen og siden blot Falck. Falck overtog dermed Zonens brandsluknings- og ambulancekørsel aftaler over alt i landet og fik særlig på ambulanceområdet nærmest en monopolstilling.

Lige på nær den kontrakt om ambulancekørsel, som Gentofte Brandvæsen opnåede med Københavns Amtskommune efter, at Gentofte Kommune kommunaliserede ambulancetjenesten i forlængelse af en dødelig udgang af en forsinket Falck-udrykning, kunne Falck fastholde og udvide ambulancetjenesten både i denne og de uden for liggende amtskommuner. Samtidig kunne Falck udbygge sin position i de andre dele af den indre hovedstadsmetropol, hvor redningskorpset allerede sad tungt på brandslukningstjenesten. Da den hidtidige brandslukningsdækning fra zonebrandvagtstationerne i meget store forstadsområder samtidig blev utilstrækkelig i forhold til den forstærkede forstadsdannelse, indgik Falck og en række kommuner aftale om, at disse stationer erstattedes af nyoprettede Falck-drevne brand- og redningsstationer, der kom til at varetage både brand- og ambulancetjenesten i et større antal forstadskommuner.

Fra den i 1954 af Gladsaxe Kommune nyopførte station på Vandtårnsvej kom Falck således til at varetage brandslutnings- og ambulancebetjeningen af Gladsaxe, Herlev og Ballerup kommuner, mens Falcks samme betjening af Høje Tåstrup, Sengeløse, Vallensbæk, og Torslunde-Ishøj kommuner fra 1957 kom til at udgå fra en ny brand- og redningsstation i Tåstrup. Med åbningen af Falcks brand- og ambulancestation i Ballerup kom firmaet også til at varetage brandsluknings- og ambulancetjenesten i Ledøje-Smørum og Stenløse kommuner, og overtog samme i Ballerup og Herlev kommuner fra stationen i Gladsaxe, som selvfølgelig også fortsatte med at betjene den store Gladsaxe Kommune. Med kommunaliseringen af brandslukningen i Hvidovre og Brøndbyerne kommuner, kom den ældre brand- og redningsstation i Rødovre alene til at varetage denne opgave i kommunen og ambulancekørslen i samme samt i Hvidovre, Brøndbyerne og Glostrup kommuner.

I nordforstadskommunerne holdt de fleste fast i de kommunale brandvæsner, og det assistancesamarbejde, der allerede var indgået i mellemkrigstiden via såkaldte Den nordsjællandske Sammenslutning og som endog udbyggedes med direkte radioforbindelse mellem udrykningsvognene. Da brandslukningsopgaven i den største af disse kommuner, Lyngby-Taarbæk, efterhånden blev omkostningstung, tiltrådte det fra 1950 konservative flertal i den stedlige kommunalbestyrelse at overveje andre løsninger. Idet en sammenslutning med Gentofte Brandvæsen i slutningen af 1950'erne blev anset for dyr, blev resultatet, at Falck i 1961 fik opgaven, og omdannede en gammel gård i det centrale Lyngby til en ny brand- og redningsstation,

Gladsaxes nyoprettede Falck-station på indvielsesdagen 16. juni 1954. Gladsaxe Kommunen havde i det væsentligste bekostet stationen, der under jorden omfattede et garageanlæg, en kommandocentral til civilforsvarsformål og en varmecentral og i niveau en administrations- og mandskabsbygning. Mest markant var det noget særprægede slangetårn, der stod lidt for sig selv som et vartegn, og ragede meget højt op i luften. (Gladsaxe Byarkiv).

hvorfra der kunne ydes Lyngby-Taarbæk Kommune brandslukning og de øvrige nordforstæder samtidig kunne ambulancebetjenes.²²

En regionsudfordring

Med de omlægninger af de indre metropolforstæders brandvæsener, der gennemførtes i 1950'erne og i starten af det følgende tiår, og den ordning af disse væsener og ambulancetjenesten, der med Falck som en dominerede aktør allerede var etableret ude i de ydre hovedstadsamtskommuner, undergik denne struktur ikke de store forandringer i den følgende tid. Mellem de kommunale og Falck-drevne brandtjenester var der i hovedstaden og forstæderne i Københavns Amtskommune og i den sydøstlige del af Frederiksborg Amtskommune op mod besættelsesårene ganske vist opstået et vist assistancesamarbejde på brandtjenesteområdet, men området var i den samlede byregion som hovedstadsmetropolen udgjorde, frem til starten af 1960'erne blevet kendetegnet af stadig flere og større regionale udfordringer.

I hovedstadsmetropolen var der således ingen samlet organisation eller et kordinerede og planlæggende regionalt organ for dens brandslukningstjeneste, der hver for sig blev varetaget af et stort antal forskellige kommunale og private aktører. Ud over det kommunale Roskilde Brandvæsen, sad de private redningskorps på brandslukningsopgaven i de øvrige

købstadskommuner i købstadsringen og i de uden for liggende landdistrikter, mens den i den indre hovedstadsmetropol var udlagt til ikke mindre end 22 brandstationer med en samlet hel- eller deltidsansat vagtstyrke på 381 mand. 17 af stationerne 263 af vagtmandskabet sorterede under kommunale brandvæsener, der var oprettet i de to hovedstadskommuner og i Gentofte, Søllerød, Birkerød, Hørsholm, Tårnby og Glostrup kommuner, hvoraf de to sidstnævnte brandvæsener også varetog brandslukningsopgaven i henholdsvis Brøndbyerne og Herstederne kommuner samt i Københavns Amtskommunes del af Amager. De fem øvrige brandstationer med en samlet vagtstyrke på 118 mand sorterede under Falck, der fra dennes stationer varetog brandslukningsopgaven i Lyngby-Taarbæk og Gladsaxe kommuner, hele den indre del af Nordvestegnen langs Frederikssundbanen og størstedelen af Vestegnen. Et bredt og 30 km langt Falck-betjent halvcirkulært forstadsbælte strækkende fra sig Øresundskysten i Lyngby-Taarbæk kommune til Køge Bugts kyst i Vallensbæk og Ishøj-Torlunde kommuner mellem mod syd de kommunale brandvæsener i hovedstaden og Gentofte og på den indre Vestegn og Amager og enklaven af kommunale brandvæsener i de øvrige nordforstæder.

Da de lokalkommunalt organiserede brandvæsener, uanset om de blev drevet af kommunerne selv eller Falck, uden nogen form for regional koordinering, hver for sig op gennem mellemkrigstiden og den første efterkrigstid var blevet opbygget efter de landsdækkende købstadskommunale standarder, var de i langt de fleste tilfælde blevet gearret til ikke blot at varetage brandslukningen i selve kommunen, men også i et vist opland. I og med brandstationerne i den indre hovedstadsmetropol, som følge af dens kompakte bebyggelse og store antal forstadskommuner, var kommet til at ligge ganske tæt, havde de dermed hver for sig fået en geografisk dækningskapacitet, der lappede over nabokommunen, der havde et brandvæsen med tilsvarende kapacitet og dækningsområde. Samlet en betydelig reserve i brandmateriel og mandskab der ikke regionalt udnyttedes effektivt og rationelt.

Til disse regionale udfordringer, føjede der sin den problemstilling, at de kommunale brandvæsener var ganske indbyrdes forskellige for så vidt materiel og sammensætning af heltids- eller deltidsansatte brandkorps, og, ligesom brandslukningsaftalerne med Falck, var blevet udbygget uden nogen sammenhæng med den samtidige statslige egnsplanlægning, der på samme tidspunkt gennemførtes via byudviklingsplaner og Køge Bugt-dispositionsplanen på grundlag af tidens egnsplanskitser: Først Fingerplanen fra 1948 og siden Principskitsen og dennes første etapeplan fra henholdsvis 1960 og 63. Dette førte til, at mange brand- og Falck-stationer ofte ikke fik den mest hensigtsmæssige placering i forhold til den byspredning og den fordeling af bybebyggelsesarterne, der fastlages i tidens egnsplanlægning.

Nok så problematisk var det, at de konkrete brandslukningsindsatser samtidig ikke gennemførtes ud fra et nærhedsprincip, idet de lokale udrykningsgrænser, der fulgte kommunegrænserne, ved mere ordinære brande forhindrede tilkaldelse af udrykningskøretøjer fra brandstationer i nabokommunerne, der lå nærmest brandstedet i den pågældende kommune. Eksempler på at udrykningstog fra en kommunes brandstation måtte køre igennem en anden kommune, for at nå brandstedet i førstnævnte kommune, var talrige og vakte lokalbefolkningens undren. Det var en forundring, der ikke blev mindre, når et slukningstog fra den lokale brandstation efter en længere køretur nåede ud til et fjernt brandsted i kommunen, hvortil en udrykningsenhed fra en station i nabokommunen ville have kunne nået frem langt hurtigere frem.

Oven i disse åbenbare struktur- og kapacitetsproblemer i den indre hovedstadsmetropolis brandslukningsbetjening føjede der sig tillige et økonomisk aspekt. Markant var det således, at kommunerne stod overfor meget store forskelle i forhold til brandslukningens økonomiske byrder. Mens brandslukningen pr. indbygger i 1962 alene androg i 2,84 kr. Sengeløse Kommune og lå den på 21,58 og 21,06 kr. i henholdsvis Frederiksberg og Københavns kommune. Et spænd der afspejlede de meget forskellige brandrisici, der var følgen af hovedstadsmetropolens yderst

forskelligartede bebyggelsesstruktur. Den højeste brandrisiko og dermed behovet for et meget højt brandslukningsniveau havde selvsagt de københavnske broer og indre frederiksbergske bykvarterer, hvor en bladning af ældre erhvervs- og boligbyggeri i tætbebyggede karreer var fremherskende. Et forhold der også gjorde sig gældende i hovedstadens yderdistrikter, hvor bebyggelsen godt nok var langt mindre intensiv og dens forskellige arter mere adskilt, men hvor tagkonstruktioner og etageadskillelser var af træ. Samme problemstilling gjorde sig tillige gældende i de ældre forstæder i Gentofte Kommune, hvor brandslukningsudgiften udgjorde 13,93 kr. pr. indbygger. En slukningsudgift, der blev stadig mindre proportionelt med afstanden fra hovedstaden. Først i de øvrige forstæder, hvor bebyggelsen var langt lavere, mere åben, nøje adskilte efter art og kendetegnet af parcelbyggeri og etagehuse opført som betonmontage byggeri, og sidst i det ydre metropolområde, der i forskellig grad havde karakter af landdistrikter.

De lokalkommunale brandslukningsbyrder var dog ikke alene betinget af den forskelligartede brandrisiko i de enkelte dele af hovedstadsmetropolen, men også af hvorledes kommunerne enkeltvis havde valgt at organisere deres brandtjenester på. Lige på nær hovedstaden og Gentofte Kommune, hvor de særlige høje brandrisici gjorde sig gældende, lå brandslukningsudgiften med 5,91-9,88 kr. pr. indbygger højest i de forstadskommuner, der havde egne selvstændige brandvæsener og lavere i de kommuner, hvor man udnyttede mindre delregionale løsninger. Enten i form af Falck-drevne brandvæsener i et større antal forstadskommuner, hvor brandslukningsydelsen pr. indbygger udgjorde 3,10-7,68 kr. eller fælleskommunale brandtjenester, hvor ydelsen med 3,07-4,68 kr. pr. indbygger lå suverænt lavest.

Mens det indre hovedstadsmetropolis brandtjeneste i starten af 60'erne stod overfor signifikante regionale udfordringer, gjorde dette forhold sig ikke i samme grad gældende for byregionens ambulancebetjening. Beslutningen om omfanget, karakteren og organiseringen af denne var således placeret på et højere regionalt niveau: De sygehusdrivende to hovedstadskommuner og tre hovedstadsamtskommuner, der formåede at organisere ambulancetjenesten mere regionalt og rationelt og placere den på et mindre antal aktører: De to private redningskorps og de fire kommunale brandvæsener i hovedstaden, Gentofte Kommune og Roskilde med samtidig ambulanceudrykning til de tilhørende slukningsområder i oplandet.²³

Efterkrigstidens regionale løsninger

Med de store regionale strukturproblemer som var blevet oparbejdet på brandslukningsområdet i den indre hovedstadsmetropol, var de kommet på niveau med byregionens øvrige udfordringer. Det gjaldt f.eks. overordnede regionsplanlægning, tilvejebringelse af rekreative områder, vej- og baneanlæg, en samlet varetagelse af den kollektive trafik, forsyningssektoren, sygehusvæsenet, spildevandsafledning, gymnasieudbud, den juridiske inddeling m.m. Samlet var det meget betydelige regionale problemstillinger, der var opstået som følge af hovedstadsmetropolens fremvækst.

Regionale udfordringer der forblev uløste efter henlæggelsen af Hovedstadskommissionen betænkning i starten af 1950'erne. På nær de indre forstadskommuner opgradering til en semikøbstadskommunal status opretholdtes hovedstadsmetropolens fragmenterede primær- og sekundærkommunale rammestruktur. Staten påtog sig ganske vist løsningen af nogle af hovedstadsmetropolens mest påtrængende regionale udfordringer, men håndteringen af de øvrige og ikke mindst etableringen af et regionsorgan, der kunne løfte dem samlet, blev overladt til en såkaldt hovedstadskonference. Det var en konference, der i 1956 tog form af Hovedstadskommunernes Samråd med repræsentanter for de to hovedstadskommuner, forstadskommunerne og de tre hovedstadsamtskommuner, men som sjældent nåede til konkrete løsninger som følge af samrådets bestemmelser om enstemmige beslutninger.²⁴

Hovedstadsområdets Brandforbund

Skønt Hovedstads kommunernes Samråd hverken nåede til enighed om større regionsløsninger eller et særligt regionsorgan for hovedstadsmetropolen, satte det op gennem 60'erne og de første år af 70'erne fokus på en række af hovedstadsmetropolens mest påtrængende regionale udfordringer. Blandt disse optog samrådet hovedstadsmetropolens brandtjeneste som et særlig regionalt fokusområde. I 1961 nedsatte samrådet således ”Udvalget vedrørende samordning af hovedstadsområdet brandvæsen”, der i 1962 og 1964 i tre redegørelser, gennemanalyserede brandvæsnernes regionale problemer i hovedstadsmetropolen, og lagde op til en samlet regional omorganisering af disse, hvorved der kunne tilvejebringes en mere effektiv slukningstjeneste for hele byregionen og samlet årlige besparelse på samme på 2,5 mio. kr. Et ganske anseligt beløb, sammenlignet med at et almindeligt parcelhus i hovedstadsmetropolen på dette tidspunkt blev udbudt til salg for omkring 200.000 kr.

Den mest ideelle løsning af hovedstadsmetropolens brandslukningsmæssige udfordringer var efter vurderingen i samrådets brandudvalg at løfte de kommunalt og Falck-drevne brandvæsner ud af det lokalkommunale niveau og at samle det under en fælleskommunal regional brandorganisation. Da dette skridt efter udvalgets skøn ville være uspiseligt for et stort antal kommuner, lagdes der i stedet op til dannelsen det regionale organ Hovedstadsområdets Brandforbund. Med en bestyrelse sammensat af repræsentanter for de deltagende kommuner, et tilknyttet sekretariat og et planlægningsudvalg skulle forbundet varetage den samlede regionale brandtjenestes administrative, økonomiske og tekniske forhold, administrere en udligningsordning for så vidt brandslukningsudgifternes fordeling på de enkelte kommuner og gennemføre planlægning af tjenesten videre regionale udvikling og konkrete samordningsforanstaltninger.

Med dette for øje lagde samrådets brandudvalg i sine redegørelser op til en række initiativer, som Hovedstadsområdets Brandforbund kunne tage op i det videre arbejde. For at sikre en mere rationel og hurtigere brandudrykningstjenesten i hele hovedstadsmetropolen udarbejdede brandvalget skitser til nye udrykningsgrænser, der, i modsætning til de hidtidige som fulgte kommunegrænserne, blev bestemt af de enkelte brandstationers placering. Hermed kunne det sikres, at de såkaldte første- eller normaludrykning fra en brandstation og eventuel senere assistanceudrykninger fra andre stationer altid skete fra den brandstation, hvorfra der var korteste køretid til brandstedet. På dette grundlag opstillede brandudvalget normer for de enkelte brandstationers mandskabs- og materielmæssige størrelse i forhold til håndtering af både første udrykninger og assisterende udrykninger fra nabobrandstationer. Da brandstationsdækningen i nogle dele af hovedstadsmetropolen ikke svarede til brandudvalgets opstillede nye udrykningsgrænser og stationsnormeringer, lagde det op til: Dels reduktioner af visse brandstationers mandskabs- og materielmæssige styrkeforhold. Dels nedlæggelse af enten den ydre københavnske brandstation i Vigerslev eller en af Vestegnsstationer og opførelse af en ny brandstation i det yderste Husum. Dels en hjælpebrandstation i Nærum og et kommunalt brandvæsen i Farum eller et brandslukningssamarbejde med brandvæsenet i Birkerød.

Ud over en indarbejdning af brandudvalgets nye udrykningsgrænseplan og dennes udrykningsprincip i normerne for de enkelte brandstationer mandskabs- og materielmæssige størrelse, var der i disse tillige taget højde for de forskellige brandrisici, der gjorde sig gældende i de forskellige dele af hovedstadsmetropolen. Højeste normering tillagdes således brandstationer i områder med det der betegnes som havende ekstrem brandrisiko i form store pakhusebebyggelse og koncentrerede beboelses- og forretningsområder med smalle gader og gammel, tæt og høj bebyggelse på dybe grunde. Mens Københavns og oplandskøbstædernes indre bydele og dele af disses broer og de indre frederiksbergske bykvarterer hørte til denne brandklasse, henhørte de ydre

københavnske broer og frederiksbergske bykvarterer og samme kvarterer i oplandskøbstæderne til en brandklasse A med en noget lavere brandrisiko og kendetegnet ved ældre tæt 5-6 etagers forretnings- og boligbebyggelse og visse industrikvarterer. En brandklasse B omfattende ældre beboelse- og forretningsområder på 3 eller flere etager, andre industrikvarterer samt moderne højhusbyggeri og nyt tæt-lavt byggeri dækkede såvel hovedstadens som oplandskøbstæders yderdistrikter samt den indre hovedstadsmetropolis forstæder, der dog kunne opdeles i delområder med en lavere brandrisiko. Således en brandklasse C for villakvarterer og D for egentlige landdistrikter eller områder med anden spredt bebyggelse.

Ud over denne stærke regionale integration af hovedstadsmetropolens brandvæsener, der forudsatte etablering af en fælles og central alarmeringsordning for politi og brand- og ambulancevæsen for hele byregionen, lagde brandudvalget redegørelser op til en række andre samordnede initiativer for så vidt byggesagsbehandling, mandskabsuddannelse og indretning af køretøjer samt en centralisering af ambulanceudrykningerne således, at en nærmest et ulykkessted til rådighed stående ambulance indsattes uanset, hvilket korps denne tilhørte.²⁵

Mens brandudvalgets store samordningsplan for hovedstadsmetropolen af Hovedstadskommunerne Samråd blot blev fremlagt til samrådets og kommunernes videre drøftelser, prioriteredes forlaget til en fælles central alarmeringsordning så højt, at samrådet fik igangsat mere konkrete separatforhandlinger herom. Allerede i 1965 kunne hovedstadskommunernes og Gentofte Kommunes brandvæsener tilslutte sig alarmeringsordningen, der på samme tid var udviklet til at kunne omfatte stadig større dele af hovedstadsmetropolen. Som en anden udløber af brandudvalgets redegørelser og i et forsøg på at få udmøntet disses forskellige forslag, blev der med brandudvalgets medvirken i 1964 indledt bilaterale forhandlinger mellem hovedstadskommunerne. Da København og Frederiksberg længe havde været sammensmeltet til én hovedstad, og som følge af den tætte og ældre bebyggelse havde særlige brandtekniske udfordringer, blev det anset for afgørende, at samordningsbestrebelsene blev tidligt igangsat her. På dette grundlag og ud fra den betydning en mere samordnet brand- og ambulancetjeneste ville have for den videre samordning af tjenesten ikke blot i denne del af hovedstadsmetropolens, men i hele byregionen, kunne de to hovedstadskommuner allerede i 1967 indgå en aftale om en ganske betydelig samordning af deres brand- og ambulancevæsener, hvorved Københavns Brandvæsen med behørigt vederlag fra Frederiksberg Kommune fik en større andel af brandslukningstjenesten på Frederiksberg.

Efter aftalen blev brandsluknings- og ambulanceberedskabet og udrykningsreglerne på samtlige af hovedstadens brandstationer gjort ensartede, således at der kunne ydes en større gensidig støtte ved brande i hovedstadens to dele, og at den frederiksbergske brandstation kunne indgå på lige fod med de syv københavnske filialbrandstationer. Ved ildebrand på Frederiksberg skulle en frederiksbergsk normaludrykning fra byens brandstation udsendes og straks efter suppleres af en tilsvarende udrykning fra nærmest liggende københavnsk brandstation, der tillige skulle rykke Frederiksberg til undsætning i fald, at der på samme tid opstod ildløs andet steds på Frederiksberg. Inden for et nærmere afgrænset københavnsk område skulle Frederiksberg Brandvæsen til gengæld yde en brandslukningsindsat i form af en drejestigevogn og i samme område yde slukningsassistance i fald, at området københavnske brandstation var optaget af en anden slukningsopgave. Herudover skulle Københavns Brandvæsen kunne trække på det frederiksbergske ved storbrand overalt i København.

Inden for det københavnske område, hvor Frederiksberg Brandvæsen skulle yde slukningsindsats, skulle dets ambulancer samtidig kunne udsendes, samtidig med Københavns Brandvæsen skulle yde samme tjeneste på hele Frederiksberg. Københavns Brandvæsen overtog desuden uddannelsen af brandpersonel i begge kommuner, mens Frederiksberg skulle yde bidrag til

indkøb, drift og vedligeholdelse af de specialkøretøjer, som Københavns Brandvæsen stillede til rådighed for brandslukning på Frederiksberg.

En mindre udløber af brandudvalgets samordningsplan fik desuden virkning i Farum. Da forstadsdannelsen også nåede helt her op, og den lokale brandslukningstjeneste hidtil havde været varetaget af den fjernt liggende Falck-station i Hillerød, oprettede Farum Kommune, på grundlag brandudvalgets anbefalinger, sit eget mindre kommunale brandvæsen i 1965.²⁶

*"Amerikaner"-
ambulance under
udrykning fra
Gentofte Brand-
station i 1969
(Lokalhistoriske
Arkiv for Gentofte).*

Hovedstadsrådet og 1970-kommunalreformen

Da der under indtryk af det kommissionsarbejde, som senere mandede ud i 1970-kommunalreformen, var usikkerhed om de kommende kommunegrænser, og da der manglede tilslutning fra samtlige deltagende kommuner i Hovedstadskommunernes Samråd samt de to ydre hovedstadsamtskommuner, kom brandudvalget ikke igennem med dannelsen af Hovedstadsområdet Brandforbund og de mere vidtrækkende forslag til en samordning af hele hovedstadsmetropolens brandtjeneste. I stedet nedsatte samrådet i 1969 et nyt fælles brandudvalg: Brandudvalget for Storkøbenhavn, der som det tidligere brandudvalg skulle samordne brand- og ambulancevæsenerne. Det fik et knapt så stramt formuleret kommissorium som det første udvalg, idet det skulle fremme ”en systematisk og planmæssig udnyttelse af de til enhver tid foreliggende udrykningsmuligheder, således at enhederne altid tilkaldes fra den eller de tidmæssigt nærmest skadestedet liggende stationer”. Nok så afgørende var det, at Brandudvalget for Storkøbenhavn ikke skulle etablere et overkommunalt organ svarende til det Hovedstadsområdet Brandforbund, som det tidligere brandudvalg havde lagt op til. For mange af medlemskommunerne i Hovedstadskommunerne Samråd førte forslag om netop sådanne regionale organer – om det så var til varetagelse af mindre regionale opgaver eller til håndtering af samtlige af hovedstadsmetropolens regionale udfordringer – til en modstand, som ofte bremsede samrådets arbejde og umuliggjorde, at det kunne nå til enighed om et organ for hele byregionen.

Beføjelser i den retning blev derfor i kommissoriet for Brandudvalget for Storkøbenhavn da også indsnævret til, at dette alene kunne fremme samordningen af hovedstadsmetropolens brand- og ambulancevæsen ved at tage initiativ til ”etablering af visse fælles hjælpeorganer, der kan tjene til at effektivisere og billiggøre driftsmæssige anliggende”.²⁷ Da det samtidig var faldet de kommuner, der havde aftaler med Falck for brystet, at det tidligere brandudvalg ikke i tilstrækkelig grad havde inddraget redningskorpset i dets udredningsarbejde, nedsatte Hovedstadskommunerne Samråd, samtidig med nedsættelsen af Brandudvalget for Storkøbenhavn, et samarbejdsudvalg med Falcks deltagelse.

Sammen med samarbejdsudvalget udarbejdede det nye brandudvalg efterfølgende forslag til nogle vejledende regler for en knapt så ambitiøs samordning af brand- og ambulancetjenesten i den indre og dermed mindre del af hovedstadsmetropolen. Brandudvalget for Storkøbenhavn opnåede siden endvidere en aftale med Falck, hvorefter redningskorpset indtrådte i udvalget og skulle dels indgå i den endelige udbygning af den fælles alarmcentral dels fremlægge planer for udvalget om etablering af nye brand- og redningsstationer således, at disse placeredes mest hensigtsmæssig i forhold til varetagelsen af brandsluknings- og ambulancetjenesten i hovedstadsmetropolen som helhed.

Som optakt til 1970-kommunalreform gennemførtes der i 1969 omfattende tilpasninger af gældende lovgivning, og herunder også en justering af brandlovgivningen. Udover at ophæve tidligere særbestemmelser for land og by og sondringen mellem sogne- og købstadskommuner og dermed at sidestille alle primærkommuner, ændrede loven dog ikke sit hovedindhold, og den rummede derfor heller ikke hjelm for at forandre brandvæsenets organisering i hovedstadsmetropolen som helhed og i dens enkelte kommuner. Selvom brandudvalget var kommet igennem med enkelte konkrete forslag, kneb det meget med at opnå tilslutning til udvalgets eget nedjusterede samordningsforslag. Man vurderede derfor, at samordningsproblematikken måtte løses på regionalt niveau i forbindelse med den tilpasning af hovedstadsmetropolens kommunalstruktur, der måtte gennemføres i forlængelse af kommunalreformen.

På nær kommunesammenlægninger i den ydre del af hovedstadsmetropolen gik 1970-kommunalreformen i vid udstrækning dog uden om byregionsproblematikken. Belært af den store modstand mod tidligere forsøg på at sammenlægge kommuner i hovedstadsmetropolen undlod landspolitikerne at overføre kommunalreformens princip om ”én by én kommune” til den indre del

af byregionen. I størstedelen af regionen blev den hidtidige kommuneinddeling derfor opretholdt således, at forstadskommunerne blot blev til primærkommuner, hvilket ikke gjorde den store forskel i forhold til den semikøbstadskommunale status, de havde opnået i starten af 1950'erne. De tre hovedstadsamtskommuner fortsatte tillige som hidtil blot med tillæg af den nye og langt større opgaveportefølje, der rundt om i landet tillagdes de øvrige amtskommuner. Det var en portefølje, der også tillagdes hovedstadskommunerne, da disse ikke kom ind under den nye nationale amtskommuneinddeling, og dermed reelt fortsatte som købstadskommuner med varetagelse af både primær- og amtskommunale opgaver.

Med 1970-kommunalreformen forblev brandvæsenet i kommunalt regi, og overførtes ikke som f.eks. kommunehospitaler og kommunale gymnasier til amtskommunerne. Derfor lykkedes det ikke i den indre del af hovedstadsmetropolen, hvor der ikke gennemførtes kommunesammenlægninger, at få samlet brandvæsenet i større geografiske enheder – som det ellers kom til at kendetegne landets øvrige primærkommuner.

Hovedstadskommunernes Samråd havde allerede i midten af 1960'erne udspillet sin rolle som et regionalkommunalt organ, idet dets funktioner var overgået først til det såkaldte Bent Christensen-udvalg, som de to hovedstadskommuner og de tre hovedstadsamtskommuner havde nedsat, og siden til det statslige Hovedstadsreformudvalg. Alligevel fandt samrådets brandudvalg udfordringerne for hovedstadsmetropolens brand- og redningstjeneste så påtrængende, at udvalget i foråret 1970 rettede henvendelse til Hovedstadsreformudvalget. Der pegedes i henvendelsen på de forhold, der vanskeliggjorde brandudvalgets arbejde, ligesom det anførtes, at udvalget ville få svært ved at opnå tilslutning til de helt nødvendige regionsløsninger, idet de ville indebære en fordeling af både udgifter og effektiviseringsgevinster mellem kommunerne. Det var løsninger, der bl.a. omfattede omplacering eller nyetablering af brand- og ambulancestationer så tæt ved kommunegrænserne som muligt og ændringer af udrykningsgrænserne, hvorved betjeningen af flere kommuner på en gang kunne blive mulig. I nær tilknytning hertil stod færdiggørelse af det arbejde, der skulle munde ud i den førnævnte alarmcentral.

På den baggrund lagde brandudvalget op til, at Hovedstadsreformudvalget i sit arbejde tillige optog hovedstadsmetropolens brand- og ambulancetjeneste som en regional udfordring, og henstillede i øvrigt til, at tjenesten udgik af det primærkommunale område og henlagdes under det organ, Hovedstadsrådet, som Hovedstadsreformudvalget påtænkte oprettet til at varetage byregionens fællesopgaver. Ud over i udvalgsbetænkningen at redegøre for den regionale udfordring, som hovedstadsmetropolens samlede brand- og redningssektor udgjorde, resolverede Hovedstadsreformudvalget imidlertid, at sektorens vanskeligheder ikke havde et sådant omfang og en så regional karakter, at de burde løftes op blandt de øvrige regionale opgaver, der tillagdes Hovedstadsrådet, og slog sig i øvrigt til tåls med det regionalkommunale samarbejde, der med Brandudvalget for Storkøbenhavn var etableret mellem hovedstadsmetropolens kommunale og Falck-drevne brandvæsener.²⁸ Det forhold, at der efter brandudvalgets henvendelse siden var kommet lidt mere skub i den indre hovedstadsmetropolis brand- og redningsmæssige samarbejde, bestyrkede Hovedstadsreformudvalget i dets beslutning, og bevirkede, at hovedstadsmetropolens brand- og ambulancetjeneste således ikke blev optaget i lovgivningen om oprettelsen af Hovedstadsrådet.²⁹

Brandudvalget for Storkøbenhavn

Selv om varetagelsen og planlægningen af hovedstadsmetropolens brand- og ambulancetjeneste ikke tillagdes Hovedstadsrådets regionale opgaveportefølje, nød de regionale udfordringer, der var forbundet med tjenesten, så megen opmærksomhed blandt rådets politikere, at Brandudvalget for Storkøbenhavn efter nedlæggelsen af Hovedstadskommunernes Samråd fortsatte sit virke for i 1976

de facto at blive en del af Hovedstadsrådets virksomhed. Hovedstadsrådet overtog således finansieringen af brandudvalgets opgaver og dets valgforsamling, hvorved rådet udpegede udvalgets ene medlem direkte og dets øvrige fem medlemmer efter indstilling fra foreningerne af kommuner i Københavns og Frederiksborg amtskommuner samt Københavns og Frederiksberg kommuner. I gennem hele Hovedstadsrådets funktionsperiode beklædte rådsformanden formandsposten for brandudvalget, der fik sekretariatslokaler i de skiftende administrationsbygninger, som husede Hovedstadsrådets forvaltning.

Med disse mere formaliserede regionaladministrative rammer bevægede samordningen af hovedstadsmetropolens brand- og ambulancetjente sig en smule videre op gennem den sidste efterkrigstid. I 1974 kunne en fællesalarmeringsordning for brandsluknings- og ambulanceudrykninger tages i brug i hele hovedstadsmetropolen. Samtidig blev der skabt et edb-baseret vejregister, der omfattede oversigter af de enkelte brandstationers kapacitet for så vidt angik materiel, udrustning samt vagthavende personel. Det var en helt afgørende forudsætning for den regionalt dækkende gensidige vederlagsfri brandslutnings- og ambulanceassistanceordning, der trådte i funktion på dette tidspunkt. På grundlag af nyudviklede assistancegrænser, der gik på tværs af de eksisterede normaludrykningsgrænser, som fulgte kommunegrænserne og Falck-stationernes udrykningsområder, blev der automatisk udsendt et udrykningstog eller en ambulance fra næstnærmeste brandstation til et brand- eller ulykkessted i fald, at udrykningskøretøjer fra nærmeste brandstation var beskæftiget med anden brandslukning eller redning.

Som følge af denne ordning blev det muligt at gennemføre brand- og ambulanceudrykninger med en responstid på 10 minutter overalt i hovedstadsmetropolen i takt med, at de enkelte brandstationers hidtil lokalt baserede assistanceberedskab kunne reduceres.³⁰ Udover dette samordningskridt fremlagde Hovedstadsregionens Brandudvalg på samme tid en redegørelse om mulige fremtidige typer af brandstationer, der angav disses geografiske placering, og som foresloges dimensioneret som bemandede og ubemandede stationer og centralstationer. Mens redegørelsen ikke fik den store praktiske betydning af stationernes dimensionering, opnåede dens retningslinjer for placering af nye stationer indflydelse på flytningen af Falck-stationen i Rødovre til en nordlig position i kommune og lokaliseringen af to ny Køge Bugt-brandstationer: I/S Glostrup Brandvæsens brandstation på Avedøre Holme og Falck-stationen ved Greve Strand. På grundlag af den landsdækkende brandslukningsaftale med Falck, som Kommunernes Landsforening (KL) indgik i 1972, fik Hovedstadsregionens Brandudvalg endvidere efterfølgende sikret, at de af hovedstadsmetropolens kommuner, der i samme område havde brandslukningsoverenskomst med redningskorpset fremover, indgik sådanne i fællesskab med Falck, hvorved der opnåedes visse besparelser.

Med den edb-teknologiske udvikling, der også havde betydning for brand- og ambulancetjenestens organisering, fremsatte Hovedstadsregionens Brandudvalg i den sidste halvdel af 1970'erne et ønske om at udbygge den gensidige assistanceordning via en udvidelse af det centrale alarmeringssystem. Ønsket mødte imidlertid af økonomiske og konkurrencemæssige grunde modstand fra henholdsvis de ydre hovedstadsamtskommuner og Falck, der havde oprettet sin egen nye amtsalarmcentral. Da Falck tilbød at denne central kunne overtage hele hovedstadsmetropolens fælles centrale alarmeringscentral, trak Københavns Brandvæsen sig fra forhandlingerne om en udvidelse af denne, og fremsatte i den henseende et billigere tilbud. Centralen og dens udvidelse forblev dermed i Københavns Brandvæsens regi, men sagen gjorde samarbejds klimaet i Hovedstadsregionens Brandudvalg så betændt, at det i de følgende år fik stadig større problemer med at drive den regionale samordning af hovedstadsmetropolens brand- og ambulancetjeneste videre.

Tjenestens regionale grundstruktur ændredes dermed ikke afgørende og eventuelle forandringer heraf faldt i stadig større omfang tilbage på de kommunale og amtskommunale aktører

uden nogen form for regional koordinering. Da der i 1980'erne i forbindelse med et ejerskifte i Falck var en begrundet frygt for, at de nye ejere ville trække sig fra ambulancebetjeningen af Københavns Amtskommune indledte den amtskommunale forvaltning en undersøgelse af en eventuel overtagelse af denne.³¹ Da Falck afgav garantier for at opretholde ambulancetjeneste i hele hovedstadsmetrolen og i det øvrige land, forblev den eksisterende ordning, således at Falck fortsat kom til at varetage ambulancekørslen i de tre amtskommuner på nær Gentofte og Roskilde brandvæsners mere lokale betjening. Idet 1970-kommunalreformen var gået helt uden om de to hovedstadskommuner og disse ud over de hidtidige amtskommunale opgaver fik det udvidede ressort, der tillagdes de nye amtskommuner, fortsatte de dermed driften af deres kommunehospitaller, og opretholdt samtidig de to kommunale brandvæsners ambulancekørsel for disse.

Mens strukturen i hovedstadsmetropolens ambulancebetjening forblev som hidtil, førte lokale omstændigheder dog i midten af 1980'erne til en centralisering og kommunalisering af brandvæsenet i den indre del af Vestegnen. Rødovre trak sig således fra det meget gamle kontraktforhold med Falck, da en fælleskommunal løsning kunne varetage kommunens brandslukningsopgave til en lavere pris. Rødovre Kommune gik dermed sammen med Hvidovre Kommune ind i interessantselskabet Glostrup Brandvæsen, der omdannedes til I/S Vestegnens Brandvæsen. Hermed kom hovedstadsmetropolens samlede brandtjeneste omkring 1990 til at omfatte en kompleks struktur af privat og kommunaldrevne brandslukningstjenester. Den bestod af dels hovedstadens og Gentoftes tre kommunale brandvæsener og de fælleskommunale brandslukningsordninger på det ydre Amager og den indre Vestegn samt i Roskilde med tilhørende slukningsopland. Hertil kom så de mindre kommunale brandvæsener i nordforstæder med et betydeligt assistancesamarbejde, og endelig Falcks brandslukningstjeneste på den ydre Vestegn og Nordvestegnen, i Gladsaxe og Lyngby-Taarbæk kommuner samt i hovedparten af kommunerne i de ydre amtskommuner.³²

*Præsentation af Frederiksberg Brandvæsens to nye Mercedes-ambulancer i 1982.
(Frederiksberg Stadsarkiv).*

De seneste årtier

I årtierne omkring årtusindeskiftet undergik hovedstadsmetropolen på ny omfattende forandringer, som sammen med tidens stadig tydelige centraliseringstendenser også øvede indflydelse på organiseringen af byregionens brand- og ambulancetjeneste.

Hovedstadsmetropolens forvandling

I løbet af 1990'erne og efter årtusindeskiftet forsvandt størstedelen af industrivirksomhederne fra hovedstaden, men erstattedes på samme tid af de såkaldte serviceproducerende erhverv, der – som i andre af Europas metropoler – i stadig større omfang søgte til metropolernes centre. Det drejede sig om detail- og specialforretninger, centret, andre butikskomplekser, liberale erhverv, rådgivnings- og konsulentvirksomheder, interesseorganisationer, it-virksomheder, knowhow-produktion, nye uddannelsesinstitutioner og udvidede eksisterende både offentlige og private institutioner. Ud over det forandrede politisk-økonomisk internationale system, der dannedes efter 1990, og den samtidigt forstærkede EU-integration var de omfattende byomdannelse en afgørende forudsætning for denne markante transformation. Ved byomdannelserne, som private investorer og statslige institutioner gennemførte i samarbejde med kommunernes planmyndigheder, erstattedes ældre industriområder og trafik anlæg med nyt byggeri med såvel moderne boliger som meget betydelige arealer til de nye serviceerhverv. Hertil kom en signifikant opgradering af hovedstadens kollektive trafik og omfattede byfornyelsesprojekter, hvorved boliger i ældre, men pittoreske bydele blev moderniseret og på ny blev gjort tiltrækkende.

Med de stærkt forbedrede erhvervs- og beskæftigelsesforhold og den betydelige nye eller moderniseret boligmasse, vendte hovedstadens folketal på ny, og nåede i 2019 718.000 indbyggere, mens den samlede hovedstadsmetropol samme år opnåede en samlet befolkning på 1,9 mio. Mens befolkningsvæksten blev svag i de indre forstæder i Københavns Amtskommune, blev det væksten ikke blot i hovedstaden, men også i de ydre dele af hovedstadsmetropolen, der øgede byregionens samlede folketal med små 200.000 siden 1990. Navnlig i disse ydre metropolområder opstod der højt specialiseret industri og udlagdes betydelige områder til transport-, lager- og logistikvirksomhed.³³

Mod en regional løsning

Samtidig med at hovedstadsmetropolen indledte den forvandlingsproces, der skulle kendetegne byregionen i de kommende årtier, nedlagdes i 1990 Hovedstadsrådet. Håndteringen af hovedstadsmetropolens regionale udfordringer, på nær driften af den kollektive trafik, faldt dermed tilbage på de to hovedstadskommuner og de tre hovedstadsamtskommuner. Det varede indtil Hovedstadsrådets delvise afløser, Hovedstadens Udviklingsråd, overtog nogle af dem i perioden 2000-2006, hvorefter Region Hovedstaden i 2007 overtog rådets kollektive trafikbetjening og sygehusvæsenet, visse særforrågsopgaver og regional erhvervsplanlægning fra de to hovedstadskommuner og amtskommunerne.

Med Hovedstadsrådets opløsning nedlagdes de facto tillige Brandudvalget for Storkøbenhavn. Inden for de regionale rammer brandudvalget havde lagt, fortsatte nu samvirket mellem den indre hovedstadsmetropolis brand- og ambulancetjenester, under den kontrol og vejledende koordinering der udgik fra Statens Brandinspektion.³⁴ Allerede i 1981 var det blevet muligt at sammenlægge de kommunale brand- og civilforsvarskommissioner i en såkaldt beredskabskommission. Til dennes møder kunne Falck tillige deltage. Da hver af kommunerne i den indre del af hovedstadsmetropolen havde en brandkommission, men en for området fælles civilforsvarskommission, kunne der ikke på

dette lovgrundlag her gennemføres en højere grad af samordning af brand- og ambulancetjenesterne.³⁵

Opløsningen af det bipolarere internationale politiske system efter de østeuropæiske kommunistiske regimers fald, opløsningen af Østblokorganisationerne og Sovjetunionen sammenbrud i årene 1989-1991 fik afgørende betydning for den nationale brand- og ambulancetjeneste, og dermed også hovedstadsmetropolens. Et i 1989 under Indenrigsministeriet nedsat udvalg vedrørende katastrofeberedskabet havde således under sit arbejde valgt: ”i lyset af den politiske udvikling i forholdet mellem øst og vest og baggrunden”...”at fokusere på katastrofeberedskaber, som har opgaver i fredstid”, idet løsningen af krigsmæssige opgaver opfattedes som en naturlig overbygning på de fredsmæssige opgaver”. Med dette udgangspunkt opstillede udvalget forslag til ”et enstrengt, integreret katastrofeberedskab med kun én myndighed på kommunalt niveau, på regionalt niveau og på statsligt niveau”, idet man dog måtte tages hensyn til, ”at ambulancevæsenet er en del af det almindelige sygehusvæsen, og at ansvaret herfor naturligt er placeret i amtskommunerne”.

På grundlag af udvalgsbetænkningen gennemførtes i 1992 beredskabsloven, der etablerede det enstrengede beredskabsvæsen til håndtering af brandslukning og redningstjenester ved alle forekommende ulykkestilfælde. Hidtil gældende brandlov, civilforsvarslov og loven om det civile beredskab ophævedes, og det samlede overordnede beredskab organiseredes herefter i et statsligt i form af Beredskabsstyrelsen, der afløste Civilforsvarsstyrelsen og Statens Brandinspektion. Beredskabsstyrelsen overtog seks af Civilforsvarskorps kaserner, som blev omdannet til beredskabscentre, som i 97 suppleredes med såkaldte statslige regionale beredskabsstøttepunkter placeret ved nogle af de kommunale beredskabsstationer. Fra disse statslige beredskabspunkter, kunne de kommunale brandvæsener, eller beredskaber som i de mange tilfælde fik betegnelsens af, rekvirere assistance til de lokale brandsluknings- og redningsopgaver, disse skulle varetage. Dog således at opgaverne forsat kunne udføres som hidtil af enten kommunes eget brandvæsen, beredskab, eller på kontakt med et andet redningskorps: Falck eller en anden kommunes brandvæsen.

Mens beredskabsloven gav to eller flere kommuner mulighed for at samordne deres redningsberedskaber og til dette øjemed at nedsætte en fælles beredskabskommission, påbød loven hovedstadskommunerne og kommunerne i Københavns Amtskommune at gennemføre en sådan samordning, dog således at de opgaver, der ikke indgik i samordningen, forsat skulle varetages af de enkelte kommuner. De opgaver, der omfattedes af samordningen, som skulle godkendes af Indenrigsministeriet og skulle henlægges til en fælles beredskabskommission, skulle i første omgang omfatte det krigsmæssige beredskab, men det forudsattes i beredskabslovforslagets betænkning, at samordningen også kom til at omfatte det fredstidsmæssige beredskab. De ydre hovedstadsamtskommuner kunne tilslutte sig den påbudte samordning i den indre hovedstadsmetropol, men da dette ikke blev aktuelt, nedlagdes efterfølgende den indre hovedstadsmetropolis fælles Civilforsvarskommission, og erstattes af en fælles beredskabskommission med repræsentanter for de kommunale brandvæsener og Falck.

Gennem kommissionens administrative organisation, Beredskab Storkøbenhavn, der kom til at bestå af en administrativ og operativ afdeling med underordnede sektioner for økonomi, planlægning, logistik og uddannelse, videreførtes den nu lovpålagte samordningen af brandtjenesten i den indre del af hovedstadsmetropolen. Mens antallet af beredskaber i de følgende år rundt om i landet blev reduceret til 86 i 2016, ændrede samordningen dog ikke på den måde brandtjenesten udførtes på i hovedstadsmetropolens indre del, idet den her forsat blev varetaget af Falck fra disses hidtidige 4 stationer (Tåstrup, Ballerup, Gladsaxe og Lyngby), i en betydelig del af forstadsområdet og de syv kommunale brandvæsener i form af de to hovedstadsbrandvæsener, I/S Vestegnens

Brandvæsen samt Gentofte, Tårnbys, Dragørs og Søllerøds brandvæsener i de øvrige forstadsområder.

Beredskab Storkøbenhavn fik dog samordnet uddannelsen af brandpersonel og gennemført særlige krigstidsslukningsafsnit i den indre af hovedstadsmetropolen, omfattede: Dels et afsnit Hovedstaden, uden Amager, hvor brandslukningsopgaven som hidtil blev varetaget af Københavns og Frederiksberg brandvæsener. Dels et afsnit Vest bestående af I/S Vestegens Brandvæsens hidtidige indsatsområde på den indre Vestegn. Dels af et forsat Falck-betjent syd-område omfattede den vestlige og sydlige Vestegn. Dels et afsnit Nordvest bestående af Gladsaxe, Herlev, Ballerup og Ledøje-Smørum kommuner, som stadig udgjorde et betjeningsområde for Falck. Dels et nord-afsnit med Gentofte, Lyngby-Taarbæk og Søllerød med både kommunale brandvæsener i Gentofte og Søllerød kommuner og Falck i Lyngby som aktører. Dels et afsnit Amager, hvor brandslukningen forsat blev varetaget af øens tre kommunale brandvæsener.

Ud over denne samordning udvidedes i årtierne omkring årtusindeskiftet det driftsmæssige samarbejde mellem I/S Vestegnens Brandvæsen og Københavns Brandvæsen og mellem sidstnævnte og Frederiksberg Brandvæsen. Det var et samarbejde der, som følge af hovedstadens fornyede befolkningstilvækst, resulterede i, at de to hovedstadsbrandvæsener blev stadig mere integreret i form af det ressourcestærkere Københavns Brandvæsens de facto overtagelse af brandslukningens operative ledelse i hele hovedstaden og stationering af københavnsk materiale og mandskab på Frederiksberg brandstation. Det gjaldt bl.a. en røgdykkerenhed, der overførtes fra den nedlagte brandstation på Vesterbro til stationen på Frederiksberg.

Mens Hovedstadsrådets sygehusvæsen før dets opløsning i 1990 havde bidraget til et i forhold til den samlede hovedstadsmetropol bedre og mere ensartet sygehusstilbud i de ydre hovedstadsamtskommuner og etableret landsdelsfunktioner på sygehuse i Københavns Amtskommune, var det ikke lykket at samordne hovedstadens meget komplekse hospitalsstruktur omfattede de to hovedstadskommuners hospitaler, Rigshospitalet og privat-selvejende hospitaler. Som konsekvenser heraf oprettede de to hovedstadskommuner og staten i 1995 det offentlige selskab Hovedstades Sygehusfællesskab (HS), der overtog driften og den videre planlægning af de kommunale og statslige hospitaler i hovedstaden. Herefter skulle HS også indgå aftaler om ambulancetjenesten i hovedstaden. I først omgang blev den dog forsat varetaget af de to kommunale brandvæsener ud fra de hidtidige aftaler og afgrænsninger, men fra år 2000 overtog Københavns Brandvæsen de facto også ambulancetjenesten på trods af, at Frederiksberg Brandvæsen forsat skulle stille med to af hovedstadens samlede ambulancestyrke på 12 vogne, der alle nu forsynedes med HSs logo. Københavns Brandvæsen overtog således den operative ledelse af ambulancekørslen i hovedstaden, og kom samtidig til at stå for kontakten til HS og den administrative varetagelse af kontrakten med dette. I den øvrige del af hovedstadsmetropolen opretholdt, på nær Gentofte Brandvæsens ambulancekørsel for Københavns Amtskommune, denne tjeneste her som i de øvrige hovedstadsamtskommuner.³⁶

Med nedlæggelsen af amtskommunerne i 2006 og hovedstadskommunernes samtidige afgivelse af disses hidtidige amtskommunale opgaveportefølje, overgik sygehusene og dermed ansvaret for ambulancebetjeningen til de regioner, der trådte i funktion i 2007. I hovedstadsmetropolen skete det ved en meget u hensigtsmæssig opdeling af denne i Region Hovedstaden, omfattende hovedstaden og tidligere Københavns og Frederiksberg amtskommuner, og Region Sjælland dækkende det øvrige Sjælland og Lolland-Falster og dermed den med hovedstadsmetropolen integrerede tidligere Roskilde Amtskommune. I Region Hovedstaden, der også overtog HS, forsatte ambulancebetjeningen i selve hovedstaden som hidtil, indtil Frederiksberg Brandvæsen, efter det seneste udbud af kørslen, i 2016 måtte trække sig og overlade hele opgaven til Københavns Brandvæsen. Da Gentofte Kommune allerede i 2009 havde privatiseret sit brandvæsen, mest af alt af politisk-ideologiske grunde og såkaldte

effektiviseringshensyn, overgik ambulancebetjeningen i den resterende store del af Region Hovedstaden til Falck. Ved det seneste udbud af ambulancekørslen i Region Sjælland mistede Roskilde Brandvæsen desuden denne opgave, der ved et tidligere udbud var kommet til at omfatte ikke blot Roskilde Kommune, men også Greve, Solrød og Køge kommuner. Falck kom dermed fra 2016 til at sidde på ambulancetjenesten i hele Region Sjælland, hvorved al ambulancekørsel på hele Sjælland, på nær i hovedstaden, Lolland-Falster og Møn fremover alene blev varetaget af dette ene private redningskorps.

Som en del af økonomiaftalen mellem regeringen og KL i 2014 indgik en bestemmelse om, at de kommunale beredskabers antal skulle nedbringes fra 86 til 20. I hovedstadsmetropolen førte aftalen efterfølgende til en delregional integration af det store antal brandvæsner, som brandsluknings- og redningstjenesten hidtil havde været fordelt på, idet der i byregionen og dens tilstødende område oprettedes fem fælleskommunale beredskaber med hver sin beredskabskommission; kun brandvæsnerne i Helsingør og Tårnby kom til at stå udenfor. Med det nære samarbejde, der var allerede var etableret mellem hovedstadens brandvæsner og mellem I/S Vestegnen Brandvæsen, lå det lige for at udbygge dette med en fuldstændig integration i ét beredskab. Da forstæderne på Amager var sammenvokset med de københavnske bydele på øen, var det hensigtsmæssigt, at de stedlige forstadskommuners brandvæsenet tillige kom til at indgå i dette beredskab, men da Tårnby Kommune trak sig fra forhandlingerne, blev alene Dragør Brandvæsen en del af det store beredskab, som startede i 2016 under betegnelsen: Hovedstadens Beredskab. Som følge af at Hovedstadens Beredskab tillige overtog ambulancebetjeningen af de områder, hvor Københavns Brandvæsen hidtil havde haft kontakt på varetagelsen af denne, blev det med 1.000 ansatte, et budget på en halv mia. kr. og et dækningsområde på 1 mio. indbyggere ikke blot det største beredskab i hovedstadsmetropolen, men i hele landet.

Nord for Hovedstadens Beredskabs område oprettedes på samme tidspunkt Beredskab Øst omfattende Ballerup, Gentofte, Gladsaxe, Herlev og Lyngby-Taarbæk kommuner med et dækningsområde med 300.000 indbyggere og Falck som udførende aktør. Et helt tilsvarende fælleskommunalt selskab, Nordsjællands Brandvæsen, med samme udførende aktør oprettedes for Rudersdal, Allerød, Hørsholm og Fredensborg kommuner med et dækningsområde på 140.000 indbyggere. For det øvrige Nordsjælland oprettedes efter samme model Frederiksborg Brand & Redning, hvis operative opgaver blev varetaget af seks stationer drevet af beredskabet selv, fem drevet af Falck og fire stationer betjent af frivillige. Mens Lejre Kommune blev en del af Vestsjælland Brandvæsen, kom Østsjælland Beredskab til at omfatte Roskilde, Høje Tåstrup, Ishøj, Greve, Solrød og Køge kommuner i hovedstadsmetropolen og Stevns Kommune uden for; med Falck som operatør i Køge Bugt-kommunerne, på Stevns og i Høje Tåstrup Kommune og med beredskabet selv som operatør i Roskilde og Køge kommuner.

Sammenfatning

Historien om hovedstadsmetropolens brand- og ambulancetjeneste fra midten af det 19. århundrede og de følgende 170 år blev en historie, som kom til at udspille sig på tre samtidige niveauer.

På trods af, at den fremvoksende velfærdstat satte sig på løsningen af stadig flere fundamentale samfundsopgaver op gennem det 20. århundrede, fortrængtes, under hensyn til prioriteringen af statsformens kommunale udgifter uden de helt store ideologisk-politiske sværds slag, den hidtidige kommunale brandslukningstjeneste fra 20'erne i stadig større omfang af det private initiativ, landets to private redningskorps, indtil tjenesten i den første efterkrigstid fandt sin nogenlunde faste fordeling. For at lette det kommunale udgiftstryk i forbindelse med overgangen fra land til forstad, kom Falck således til at varetage brandslukningstjenesten i betydelige dele af hovedstadsmetropolens forstadsområder og opland, mens de kommunale

*Hovedstadens Beredskab
2018. Øverst en af
beredskabets
ambulancer på H.C.
Andersens Boulevard i
det indre København.
Nederst en stigevogn
uden for stationen i
Glostrup. (Frederiksberg
Stadsarkiv).*

brandvæsener, forblev enerådende de steder, hvor der tidligt var opbygget konsoliderede og dermed "konkurrencedygtige" kommunale brandvæsener: I hovedstaden, på den indre Vestegn og Amager samt i Gentofte Kommune, indtil sidstnævnte sent privatiserede tjenestens varetægtelse.

Ambulancekørselen til og fra hovedstadsmetropolens hospitaler og sygehuse startede fra midten af 1800-tallet som en privat vognmandsopgave, blev i en kort periode omkring

århundredskiftet overladt til velgørende organisationer, for siden at forsætte på privat initiativ via landets to redningskorps og siden Falck alene. En naturlig følge af at sygehusvæsnet i hovedparten af hovedstadsmetropolen var overladt til amtskommunerne, frem til 1970 evt. i samarbejde med en købstadskommune, og at disse amtskommunale aktører hverken kunne eller ville påtage sig denne sekundære sundheds- og sygehusemæssige driftsopgave. Lige på nær hovedstaden, hvor de to kommuners hospitalsvæsener inden for dens begrænsede geografiske område hang nøje sammen med de to kommunale brandvæsners ambulancetjeneste, og inden for de dele af Københavns og Roskilde amtskommuner, hvor Gentofte og Roskilde på grundlag af udbyggede brandvæsnerne havde opbygget effektive og konkurrencedygtige ambulancetjenester.

Mens det hovedstads- og amtskommunale ansvar for ambulancebetjeningen bevirkede, at der i hovedstadsmetropolen blev etableret en forholdsvis ensartet regional varetagelsen heraf, og denne blev overladt til relativt få kommunale og private udførende aktører, kom brandslukningstjenesten til at udgøre en stadig større regional udfordring. I form af en ujævn varetagelse af tjeneste og en manglende regional udnyttelse af de samlede brandslukningsressourcer i hele byregionen. En følge af såvel den karakter af en stadig større og mere integreret byregion som hovedstadsmetropolen fik op gennem det 20. århundrede, som brandslukningstjenestens fordeling på metropolens købstadskommunalt organiserede hovedstad og store antal forstadskommuner. I mangel af et kommunalt regionsorgan til håndtering af hovedstadsmetropolens regionale udfordringer, rykkede også byregionens brandslukningstjeneste op blandt disse. En udfordring der i slutningen af 30'ere dannede grundlag for et vist mellemkommunalt samarbejde. Et samarbejde som først Hovedstadskommunerne Samråd og siden Hovedstadsrådet op gennem efterkrigstiden forsøgte at omsætte til en nærmere samordning af brandtjenesten i den indre del af hovedstadsmetropolen.

Først i lyset af de ændrede internationale politiske vilkår i årene omkring 1990 kunne der med gennemførelsen af en integration af det krigsmæssigt baserede statslige civilforvar og det både freds- og krigstidsorganiserede kommunale beredskab, gennemføres en integration heraf med hovedvægten på et fredtidsberedskab. I den indre hovedstadsmetropolen førte det til en højere grad af samordning af de kommunalt og de nærmest institutionaliserede Falck-drevne brandslukningstjenester, men det blev først med den aftale, der i 2014, af besparelshensyn, blev indgået mellem KL og regeringen, at der blev skabt et grundlag for en egentlig og fuldstændig integration af beredskabet og dets aktører i hovedstadsmetropolen som i det øvrige land.

Med de fælleskommunale beredskaber, der er blevet gennemført i forlængelse heraf, er der endelig etableret en delvis regional samling af hovedstadsmetropolens kommunale og Falck-drevne brandvæsener. Mens brandslukningen i Hovedstadens Beredskabs område alene varetages kommunalt via dettes eget mandskab og materiel, og dette samtidig står for en betydelig del af ambulancekørslen i området, er opgaven i de øvrige fælleskommunale beredskaber udlagt til både beredskabernes eget brandslukningsmateriel- og personel og til Falcks varetagelse; dog således at Falck forsat er den dominerende part og på ambulanceområdet er nærmest enerådende.

Som følge af den kritik der i 2019 er fremkommet som følge af, at det er blevet afdækket, at Falck i 2015 fabrikerede en del af den kritik af det konkurrerende redningsselskab Bios' varetagelse af ambulancekørslen i Region Syddanmark, og som førte til, at regionen til en lavere pris via Ambulance Syd har overtaget denne, er det i den skrivende stund et spørgsmål, om de øvrige regioner vil gå i samme retning. Et skridt som vil kunne fratage Falck sin monopolstilling på varetagelsen af landets ambulancetjeneste, men som måske også vil foranledige de kommunale beredskaber til at overveje, om Falck i samme omfang som nu forsat skal være den daglige udfører af hovedparten af disses brand- og redningstjenester.³⁷

Anvendt materiale

Litteratur

- Bro, Henning: *Metropoludfordringer. Byregionale udfordringer og løsninger i den danske hovedstadsmetropol 1850-1990*, 2018. [Disputats antaget til endelig bedømmelse ved bedømmelsesudvalg, Aarhus Universitet maj 2019, m.h.p. forsvar for den filosofiske doktorgrad].
- Bro, Henning og Helga Mohr: *Frederiksberg Kommune 1858-2008*, 2008.
- Fang, Lotte: *Roskilde brænder. Roskilde Brandvæsen 1874-1974*, 1974.
- Haurum, Gunnar: *Danske Brandvæsener 1945-1995*, 2000.
- Hassø, Arthur G.: *København Brandvæsens Historie. Et Bidrag til Københavns Historie*, 1941,
- Jensen, Arne Vagn: *Falcks Brand- og redningskorps i Rødovre, 1931-1986*, 1999,
- Jensen, Svend: *Tårnby Brandvæsen*, 2001.
- Krieger, A. (red.): *Danmarks Brandvæsener (de kommunale Brandvæsener)*, 1936.
- Pedersen, Kenno: *Når den røde hane galede. Helsingør Brandvæsen 1898-1998*, 1998.
- Rislund, Søren: *Brandbiler i 100 år*, 2007
- Rykær, B.: ”Træk af Herlev Brandvæsens historie”, *Tubberup Tidende*, nr. 17, 1990,
- Serup, Keld: *Gladsaxe Brandvæsen. 50 år med udvikling fra et landsbybrandvæsen til et moderne og effektivt brandvæsen i et bysamfund*, 2004.
- Tønsberg, Jeppe: ”Lyngby-Taarbæk Brandvæsen 1904-2004”, *Lyngby-Bogen* 2003, s. 63-78.
- Villadsen, Kjeld Simon og Niels Kristoffersen: *Gentofte Brandvæsen 1902-2002 – 100 år i ilden*, 2002.

Trykte kilder

- Rigsdagstidende/Folketingstidende, 1922/23-1992/93.
- Lovtidende, 1926- 1992
- Betænkning vedr. Ambulancetjenesten uden for Storkøbenhavn. Afgivet af et af indenrigsministerieren nedsat udvalg, 1976.
- Hovedstadsområdet. Befolkning. Opgaver. Økonomi, Hovedstadsreformudvalgets Sekretariat, 1971.
- Rapport fra Indenrigsministeriet vedrørende lovgivningen om Hovedstadsrådet, 1979.
- Betænkning om integration af civilforsvar og brandvæsen. Afgivet af det under Indenrigsministeriet 29. september 1977 nedsatte udvalg om brandvæsener og civilforsvar, 1979.
- Sundhedsministeriet og Amtsrådsforeningen. Præhospitalet behandling i Danmark afgivet af udvalget om præhospitalet behandling, 1991,
- Katastrofeberedskab. Betænkning afgivet af Udvalget om katastrofeberedskab, 1992, Bilagsdel,

Katastrofeberedskab. Betænkning afgivet af Udvalget om katastrofeberedskab, 1992, s. 30-73.

Utrykte kilder

Journalsager, 1955-1992, Sekretariatet [Frederiksberg Stadsarkiv, A 10]

Emneordnede sager: Amtsbrandvæsensudvalget 1935-1940, Frederiksberg Brandvæsen [Frederiksberg Stadsarkiv, A 1201].

Emneordnede sager: Storkøbenhavns brandvæsen, 1957-1976, Frederiksberg Brandvæsen [Frederiksberg Stadsarkiv, A 1201].

Emneordnede sager: Samordning med Storkøbenhavns brandvæsen, 1957-1974, Frederiksberg Brandvæsen [Frederiksberg Stadsarkiv, A 1201].

Emneordnede sager: Samarbejde med andre brandkorps, 1968-2002, Frederiksberg Brandvæsen [Frederiksberg Stadsarkiv, A 1201].

Forkortelser:

RDT: Rigsdagstidende:

FT: Folketingstidende

TA: Tillæg A

TB: Tillæg B

TC: Tillæg C

FF: Folketingets forhandlinger

LF: Landstingets forhandlinger

Lovt.: Lovtidende

Mt.: Ministerialtidende

Noter

¹ Tak til operationschef Tim Simonsen, Beredskab Hovedstaden, der med sin store brandhistoriske viden har gennemlæst og kommenteret artiklens behandling af brand- og ambulancevæsenets seneste udvikling. Også tak til bibliotekar (DB) Michael Bach, Biblioteket Frederiksberg, for fremskaffelsen af en betydelig del af den mængde litteratur, der bl.a. ligger til grund for denne artikel.

² Bro 2018, s. 69-64 og 67-71.

³ Bro 2018, s. 79-85.

⁴ Hassø 1941, s. 1-313.

⁵ Hassø 1941, s. 292-294, 367-379. – Bro og Mohr 2008, s. 19-21.

⁶ Hassø 1941, s. 381-390. – Bro og Mohr 2008, s. 136 og 142.

⁷ Hassø 1941, s. 381-390. – Bro og Mohr 2008, s. 390-470.

⁸ Hassø 1941, s. 382-383. – og Mohr 2008, s. 138 og 147-148.

⁹ J.nr. 482, Sekretariatet [Frederiksberg Stadsarkiv, A 10]. – Hassø 1941, s. 519-520.

¹⁰ Hassø 1941, s. 470-519. – Bro og Mohr 2008, s. 471-492.

¹¹ Bro 2018, s. 85-112.

¹² Villadsen og Kristoffersen 2002, s. 22-58.

¹³ Lovt. 1926, s. 925-946. RDT 1922/23, TA s, 2695-2720, LF, s. 8-10, 55-82. RDT 1924/25, LF. S, s. 793-800, 958-967.

¹⁴ Haurum 2000, s. 174-179. – Rislund 2007, s. 26-27, 60-61, 70-73, 76-77, 106-107, 116-117. Betænkning vedr. Ambulancetjenesten uden for Storkøbenhavn, 1976, s. 16-17. – Sundhedsministeriet og

Amtsrådsforeningen. Præhospitalet i Danmark, 1991, s. 22-27. – Katastrofeberedskab. Betænkning, 1992, Bilagsdel, s. 3-4 og 11-13.

¹⁵ Haurum 2000, s. 174-179. – Rislund 2007, s. 26-27, 60-61, 70-73, 76-77, 106-107, 116-117. – Betænkning vedr. Ambulancetjenesten uden for Storkøbenhavn, 1976, s. 16-17.

¹⁶ Krieger (red.) 1936, s. 189-190, 227-231, 234-236, 328-329, 407-411. – Fang 1974, s. 63-84 og 90. – Pedersen 1998, s. 12-56. – Jensen 1999, s. 5-16. – Bro 2018, s. 945-946 og 951-952.

¹⁷ Jensen 1999, s. 5-23. – Rykær 1990, s. 19-23. – Rislund 2007, s. 56, 63, 104, 146. – Tønsberg 2003, s. 63-78. Redegørelse I vedrørende en mulig samordning af brandvæsenerne inden for Storkøbenhavn, Hovedstadskommunernes Samråd, 1962, s. 12-13 samt bilag 3, J.nr. 105 (særlig række II, 1959-1972), Sekretariatet [Frederiksberg Stadsarkiv; A 10].

¹⁸ Referater: Amtsbrandvæsensudvalget, 1937-1939. Emneordnede sager: Amtsbrandvæsensudvalget 1935-1938 og 1937-1940, Frederiksberg Brandvæsen [Frederiksberg Stadsarkiv, A 1201].

¹⁹ Bro 2018, s. 131-161.

²⁰ Bro og Mohr 2008, s. 471-496 og 672-674.

²¹ Lovt. 1960, s. 814-821. FT 1958/59, TA, s. 2403-2432, FF, s. 3890-3893.

²² Pedersen 1998, s. 57-73. – Jensen 2001, s. 1-3. – Serup 2004, s. 14-15. – Tønsberg 2003, s. 72-84. – Jensen 1999, s. 24-42. – Redegørelse I vedrørende en mulig samordning af brandvæsenerne inden for Storkøbenhavn, Hovedstadskommunernes Samråd, 1962, s. 6-12 samt bilag 3, J.nr. 105 (særlig række II, 1959-1972), Sekretariatet [Frederiksberg Stadsarkiv; A 10].

²³ Jensen 2001, s. 3-9. – Villadsen og Kristoffersen 2002, s. 59-73. – Redegørelse I vedrørende en mulig samordning af brandvæsenerne inden for Storkøbenhavn, Hovedstadskommunernes Samråd, 1962, s. 2-19, J.nr. 105 (særlig række II, 1959-1972), Sekretariatet [Frederiksberg Stadsarkiv; A 10].

²⁴ Bro 2018, s. 328-354. J.nr. 120, I-IV, 1955-1979, Sekretariatet [Frederiksberg Stadsarkiv, A 10]

²⁵ Redegørelse I vedrørende en mulig samordning af brandvæsenerne inden for Storkøbenhavn, Hovedstadskommunernes Samråd, 1962, s. 20-55. Redegørelse II vedrørende en mulig samordning af brandvæsenerne inden for Storkøbenhavn, Hovedstadskommunernes Samråd, 1962, s. 2-13, J.nr. 105, II, 1959-1976 [Særlig række. 1982] Sekretariatet [Frederiksberg Stadsarkiv, A 10].

²⁶ Redegørelse III vedrørende en mulig samordning af brandvæsenerne inden for Storkøbenhavn, Hovedstadskommunernes Samråd, 1962, s. 2-12, J.nr. 105, II, 1959-1976 [Særlig række. 1982] og J.nr. 105 III 1959-1976 [Særlig række. 1982] Sekretariatet [Frederiksberg Stadsarkiv; A 10]. Samordning med Storkøbenhavns brandvæsen, Pakkerne: 1957-1976, 1958-1974, 1962-1966, 1962-1974, 1967-1970, Frederiksberg Brandvæsen [Frederiksberg Stadsarkiv, A 10].

²⁷ Dette og ovenstående citat: Beretning, 1982, fra Københavnsegnens Brandudvalg, s. 2. J.nr. 82-19001-1, 1982-1992, Sekretariatet [Frederiksberg Stadsarkiv, A 10]

²⁸ Hovedstadsrådet trådte i funktion april 1974, men blev efter årtiers mange tusinde siders kommissionsbetænkninger og talrige bestræbelser for at tilvejebringe et sådan regionorgan, fik det alene 16 år til at virke i, idet det på grundlag af et seks sider langt notat blev opløst af den daværende konservativt ledede borgerlige regering med virkning fra januar 1990.

²⁹ Lovt. 1969, s. 390-392. FT 1968/69, TA, s. 2819-2843, FF, s. 2604-2606. Hovedstadsområdet. Befolkning. Opgaver. Økonomi, Hovedstadsreformudvalgets Sekretariat, 1970, s. 130-131 og 290. Hovedstadsrådet. Struktur og opgaver. Rapport fra Indenrigsministeriet vedrørende lovgivningen om Hovedstadsrådet, 1979, s. 133-134. J.nr. 105 II 1959-1976 [Særlig række. 1982] Sekretariatet [Frederiksberg Stadsarkiv; A 10].

³⁰ Responstid er defineret som den tid, der går fra brand- og ambulanceberedskabet modtager en opgave, til det første redningskøretøj er fremme på brand- eller ulykkesstedet. Region Nordjyllands responstider opdateres en gang om uge.

³¹ Ved 1970-kommunalreformen overtog amtskommunerne de hidtidige købstadskommunale hospitaler og amts- og bysygehusene, hvorefter hele sygehus- og sundhedsvæsenet lagde her. I den indre del af hovedstadsmetropolen dog under samme struktur som hidtil, hvor Københavns Amtskommune drev amtssygehuse i Gentofte, Glostrup og Herlev fra midten af 70'erne og hovedstadskommuner hver disse kommunehospitaler. Som en del af det amts- og hovedstadskommunale sygehus- og sundhedsvæsen indgik ambulancetjenesten, som kommuner kunne varetage selv eller overlade til anden kommune eller privat aktør.

³² Villadsen og Kristoffersen 2002, s.76-92. – Haurum 2000, s. 37-39. – J.nr. 105 II 1959-1976 [Særlig række. 1982] og J.nr. 82-19001-1, 1982-1992, Sekretariatet [Frederiksberg Stadsarkiv; A 10]. Samordning med Storkøbenhavns brandvæsen, Pakkerne: 1957-1976, 1958-1974, 1962-1974 og Emneordnede sager: Samarbejde med andre brandkorps, 1968-2002, Frederiksberg Brandvæsen [Frederiksberg Stadsarkiv, A 10].

³³ Bro 2018, s. 1140-1158.

³⁴ Statens Brandinspektion var oprettet i 1971 og skulle føre tilsyn med brandvæsnerne i samtlige kommuner uden for København, f.s.v.a. beredskab, materiel, brandvedtægt, udryknings-, alarmerings- og mødeplaner, yde rådgivning i brandspørgsmål for myndigheder samt drive Statens Brandskole, som til uddannelse af brandinspektører og andre befalingsmænd var oprettet i 1965. Lovt. 1970-1710-1711 og 1987, s. 3581-3582.

³⁵ Lovt. 1981, s. 688-689. FT 1980-81, TA, s. 2745-2748.

³⁶ Af landet 536 ambulancer blev således i starten af 90'erne 508 betjent af Falck, mens de resterende blev drevet af et fåtal af kommunale brandvæsener. På samme tidspunkt havde to tredjedel af landets primærkommuner sluttet brandslukningskontrakt med Falck, mens den sidste tredjedel håndterede opgaven gennem sit eget brandvæsen eller via slukningsaftale med et andet kommunalt brandvæsen.

³⁷ Haurum 2000, s. 193-205. – Pedersen 1998, s. 72-73. – Villadsen og Kristoffersen 2002, s. 93-117. – Lovt., 1992, s. 7442-4751, FT 1992/93, TA, s. 4225-4292, FF, s. 3536-3547. Katastrofeberedskab. Betænkning, 1992, s. 30-73. – Emneordnede sager: Samarbejde med andre brandkorps, 1968-2002, Frederiksberg Brandvæsen [Frederiksberg Stadsarkiv, A 10].

Kakkelovne, kundegods og køkkentøj fra Morsø Jernstøberi – omvæltning og strategi hos A/S N.A. Christensen & Co. 1950-1993

AF ANDERS HAVE ESPERSEN

I artiklen redegøres der for de store omvæltninger, som de danske ovnstøberier, eksemplificeret ved jernstøberiet A/S N.A. Christensen & Co. på Mors, gennemgik i løbet af perioden 1950 til 1993. I disse årtier måtte branchen gang på gang forholde sig til nye udfordringer forårsaget af samfundsmæssige ændringer og teknologiske fremskridt. A/S N.A. Christensen & Co., bedst kendt under navnet Morsø Jernstøberi, var et af de få ovnstøberier, der klarede sig igennem branchens forandringer. Det skete ikke mindst, fordi virksomhedens ledelse i begyndelsen af 1960'erne formåede at omstille produktionen fra den hidtidige hovedproduktion af klassiske kakkelovne til det hjemlige marked til en fremstilling af køkkentøj, isenkram og kundegods, som for størstedelens vedkommende blev eksporteret. Da oliekrisen i 1970'erne igen gjorde de klassiske ovne til fast brændsel populære blandt forbrugerne, lykkedes det endnu engang A/S N.A. Christensen & Co. at omstille sig. I artiklen undersøges det, hvorfor netop støberiet på Mors klarede sig gennem omvæltningerne, og der konkluderes, at årsagen skal findes i en kombination af både virksomhedens langsigtede strategier, dens strategiske evne til at tilknytte den rette ledelse samt disse lederes evne til med kortsigtede strategier at reagere på de udfordringer, støberiet undervejs blev mødt af.

Indledning

Fra 1962 til 1966 styrtdykkede salget af kakkelovne til fast brændsel på det danske marked med 85 procent.¹ Det dramatiske fald skyldtes en kombination af først olievarmens og siden fjernvarmens indtog i de danske hjem. Til trods for at de op i gennem 1950'erne var blevet advaret, tog producenterne af de gamle klassiske kakkelovne til kul og koks, de ovnproducerende jernstøberier, først meget sent den trussel, som de nye varmekilder udgjorde over for deres produktion, alvorligt. Et af de ældste og største støberier herhjemme var A/S N.A. Christensen & Co, kendt som Morsø Jernstøberi, i Nykøbing på Mors. Fabrikken producerede mange forskellige produkter i støbejern, men siden grundlæggelsen i 1853 havde ovnene fået en stadigt stigende betydning. Fabrikken var en stor aktør på såvel ovnmarkedet, som internt i ovnstøberibranchen. Som de øvrige danske ovnstøberier måtte Morsø Jernstøberi A/S forholde sig til – og siden bekæmpe – den store udfordring, som den hastige udvikling inden for varmeproduktion i efterkrigsårene, havde skabt. Virksomheden måtte i løbet af få år genopfinde sig selv, og på godt ti år, fra slutningen af 1950'erne og frem til begyndelsen af 1970'erne, gennemgik den, i lighed med den øvrige danske ovnstøberibranche, en kæmpe omvæltning. Dette ændrede dens produktion, marked og kundegrundlag. Omvæltningen og fabrikens reaktion og ageren i forhold til udviklingen var højst sandsynligt medvirkende til, at den store fabrik, der var startet i det små i Danmarks udkant og siden vokset til at være et af Skandinavien's største jernstøberier, klarede sig gennem den svære tid og overlevede, mens mange af dens kolleger i branchen bukkede under eller var nødsaget til at fusionere. Mens jernstøberiet på Mors endnu i begyndelsen af 1960'erne havde langt størstedelen af sin kundekreds indenfor Danmarks grænser, var der ved udgangen af årtiet vendt op og ned på virksomhedens salgsgeografi. Over halvdelen af dens produkter gik nu til eksport, og den klassiske

Anders Have Espersen, f. 1975. Cand. mag i historie og Europastudier fra Aarhus Universitet i 2005. Museumsinspektør ved Museum Østjylland 2005-13, derefter ved Museum Mors, siden 2015 som museumsdirektør.

Morsø Jernstøberi set fra luften i slutningen af 1930'erne. Fabrikken blev grundlagt i 1853 og blev med tiden et af Danmarks absolut største jernstøberier. Da virksomheden var på sit højeste, i 1913, havde den 420 ansatte på sin fabrik i det centrale Nykøbing. Foto: Morsø Lokalhistorisk Arkiv.

kakkelovn, som havde været en del af støberiets identitet og brand i adskillige år, var blevet afløst af en række andre produkter. Siden betød oliekrisen i begyndelsen af 1970'erne, at fabrikken endnu engang måtte omstille sig.

I denne artikel kaster jeg lys over den proces og udvikling, A/S N.A. Christensen & Co. gennemgik i løbet af disse forholdsvis få år, hvor den gang på gang måtte forholde sig til nye udfordringer. Hvad førte til de beslutninger, der blev taget, hvilke overvejelser blev der gjort, hvem var de ledende beslutningstagere, og hvilken langsigtet betydning havde disse år for virksomhedens senere historie? Undervejs perspektiverer jeg desuden til den øvrige danske støberibranche, og jeg diskuterer, hvorfor nogle fabrikker, som det skulle vise sig at være tilfældet med A/S N.A. Christensen & Co., klarede sig gennem disse for branchen svære år og andre ikke. Jeg stiller desuden spørgsmålet, om den vellykkede ændring i fabrikkens produktion og salg var et udtryk for velovervejede, langsigtede strategier fra ledelsens side, eller om strategierne og beslutningerne snarere var baseret på ad hoc reaktioner, ofte båret af enkeltindivider, på pludseligt opståede udfordringer.

Artiklens kildegrundlag er blandt andet referaterne fra A/S N.A. Christensen & Co.'s bestyrelsesmøder og generalforsamlinger. Gennem disse kommer man så tæt på ledelsens overvejelser og beslutninger som muligt. Arkivet, der blot en gang tidligere har været anvendt i

forskningsøjemed,² rummer desuden analyser og salgstal i forhold til virksomheden samt korrespondance til, fra og mellem flere af de ledende kræfter på fabrikken og bestyrelsen. Korrespondancen anvendes ligeledes i denne artikel. Til at give et hidtil uset blik ind i den samlede danske støberibranche i disse år benytter jeg som en meget væsentlig kilde desuden referaterne fra møderne i brancheorganisationen ”Foreningen af danske Ovnstøberier”. Sidstnævnte arkivalier har ikke tidligere været anvendt i forbindelse med historiske undersøgelser.

En branche under pres

Med økonomisk støtte fra den amerikanske Marshall-hjælp fik ni danske jernstøberier i 1952 besøg af to amerikanske støberikonsulenter, der skulle gennemgå branchens produktionsmæssige tilstand og muligheder for udvikling få år efter besættelsen. Kritikken mod branchen fra de to amerikanere var hård. Maskiner og produktionsapparat blev kaldt forældet, og den tekniske viden blandt personalet for dårlig. De danske støberier var gammeldags og traditionsbundne, men ifølge de amerikanske eksperter, kunne man, hvis man gennemførte en kraftig rationalisering, øge produktionen af støbegods markant.³ To år senere, i 1954, fik den gren af jernstøberibranchen, der særligt fremstillede ovne til hjemlig opvarmning, udarbejdet en undersøgelse om udfordringer og muligheder inden for lige præcis deres område.

Det var branchekollegerne i sammenslutningen Foreningen af danske Ovnstøberier, som tog initiativ til en rapport vedrørende ovnstøberiernes muligheder efter besættelsen. Undersøgelsen var foretaget af foreningens tilknyttede ingeniør, Cand. polyt. Otto Rostrup. Den havde til formål at belyse ovnstøberiernes økonomiske vilkår og var baseret på seks støberiers driftsregnskaber, status og de til Prisdirektoratet indleverede oplysningsskemaer i perioden 1939 til 1952.⁴ Undersøgelsen redegjorde for, at der frem til 1952 havde været en stigende omsætning på de danske støberier, hvilket skyldtes en kombination af øget rationalisering, fremkomst af nye varer og ”*forskydninger i salgets sammensætning*”, og – for de senere års vedkommende – efterkrigstidens merbeskæftigelse. Udviklingen var bremsede i 1952, hvor omsætning og indtjening var faldet drastisk. Otto Rostrup tegnede et dystert billede af støberiernes fremtid. Han mente at skulle den nedadgående udvikling fortsætte, ville ”... *ovnstøberiernes indtjeningsevne med de nu gældende salgspriser og vilkår være væsentligt forringet i forhold til årene 1948-52.*” Hvis forholdene ikke blev bedre, var det ifølge Rostrup nødvendigt for ovnstøberierne fremover at tilstræbe ”... *en yderligere effektivisering af deres produktionsapparat eller også skabe grundlag for en bedre udnyttelse af de tekniske og administrative anlæg gennem optagelse af nye produktioner*”.⁵ Med hensyn til støberiernes absolutte hovedproduktion, de klassiske kakkell- og brændeovne, var udsigterne mørke. I undersøgelsens konklusion blev det slået fast, at det ikke kunne forventes,

...at produktionen af ovngods fremover vil komme til at ligge væsentligt højere end den nuværende produktion, og da produktionens eller beskæftigelsens størrelse er af afgørende betydning for virksomhedernes indtjeningsevne, vil dette igen sige, at der må tilstræbes en forøgelse af produktion af ikke kartellerede varer, evt. gennem optagelse af helt nye produktioner...⁶

Ikke-kartellerede varer var inden for støberiernes produktion en anden betegnelse for blandt andet de ovn- og komfurprodukter, der blev opvarmet ved hjælp af eksempelvis olie og gas, der på dette tidspunkt endnu var de klassiske ovne og komfurer til fast brændsel som koks- og brænde underlegne på markedet.⁷

Det, Rostrup slog til lyd for, var således, at virksomhederne for at følge med måtte øge produktionen af produkter, der anvendte gas og olie. At undersøgelsen nævnte kartellerede og ikke-kartellerede varer havde baggrund i, at 13 danske ovnstøberier i 1930 indgik i en karteldannelse, der

gennem en fælles overenskomst inden for sammenslutningen Foreningen af danske Ovnstøberier skulle beskytte dem mod billige ovne fra en række udenlandske – hovedsageligt tyske – og nye danske støberier, der ifølge kartellets medlemmer konkurrerede på markedet med billige varer af tvivlsom kvalitet. Kartellets udtrykte formål var ”*At skabe sundere produktions- og salgsforhold inden for branchen. Straffe den usunde konkurrence. Skabe mere ensartede prisforhold til gavn for både leverandører og kunder.*”⁸ Forhandlingerne om at indgå i et kartel, og på den måde i fællesskab forsøge at skabe et monopol på kakkelovne, foregik i en periode, hvor der blandt de danske partier var stor debat om vedtagelsen af en monopollovgivning. I sidste ende vedtog et flertal ledet af Venstre, at en sådan lovgivning ikke skulle ramme erhvervsaftaler om samarbejde.⁹ Dette gav grønt lys til ovnproducenternes kartel. Selvom der i 1931 blev vedtaget en lov om prisaftaler, gjaldt denne kun mod vareåger, så ovnstøberiernes kartel kunne fuldt lovligt fastsætte en fælles pris på kakkelovne.¹⁰ Frem til slutningen af 1960’erne fastsatte kartellet således i fællesskab priserne på de klassiske ovne og komfurer til fast brændsel blandt producenterne.¹¹ Karteldannelsen skete på et tidspunkt, der i 1948 af brancheforeningen selv blev kaldt de dårligste år i foreningens levetid. Mens man i eksempelvis 1947 producerede omkring 75.000 ovne, havde tallet i 1932 ligget på 34.000.¹²

De kartellerede varer var som nævnt under pres, da man nærmede sig midten af 1950’erne. I forhold til komfurerne var det særligt flaskegassens indtog på markedet, der udfordrede de gamle koks-, kul-, og brændefyrede komfurer.¹³ I forhold til kakkelovnene var der flere forskellige årsager til denne udvikling, der alle blev diskuteret i brancheforeningen fra begyndelsen af årtiet. En udfordring var det nye boligbyggeri, der blev iværksat efter krigen. De fleste nye huse og etageejendomme blev bygget uden at kakkelovne var tænkt ind, men i stedet med centralvarmeanlæg. Dette forsøgte Foreningen af danske Ovnstøberier at ændre på ved målrettet at overbevise unge arkitekter om kakkelovnenes velsignelser, blandt andet i forbindelse med undervisningsmateriale, samtidig med at de blev inviteret til at deltage i konkurrencer, hvor der skulle tegnes huse med indbyggede kakkelovne.¹⁴

Ved jernstøberiets 100-års jubilæum i 1953 afslørede et stort maleri, som virksomheden fik foræret af sine forhandlere. Manden til højre i billedet er aktieselskabets daværende bestyrelsesformand, overretssagfører Hans Schierbeck. Fra 1932 til 1964 var Hans Schierbeck en ledende kraft i jernstøberiets bestyrelse. Foto: Morsø Lokalhistorisk Arkiv.

Det var ikke kun de unge arkitekters manglende interesse for kakkelovne, som foreningen så som et problem. Den økonomiske politik, der blev ført fra statslig side, mente man hæmmede salget af ovne, samtidig med at huslejepolitikken ikke gav husejerne økonomisk mulighed for og lyst til at udskifte deres gamle ovne med nye. Derudover havde også hele forandringen i boligudviklingen betydning for salget af ovne, da etagebyggerier vandt frem på bekostning af enfamilieshuse. Sidstnævnte var den boligform, der traditionelt havde anvendt kakkelovne.¹⁵ Ovenikøbet blev de etagebyggerier, der blev opført på dette tidspunkt, i næsten alle tilfælde bygget uden kakkelovne. På et møde i november 1954 konstateredes det i foreningen, at der på det nærmeste ikke længere blev opført lejligheder med kakkelovne i etagebyggerier i København. Denne tendens ville, mente man, sandsynligvis brede sig til resten af de nye etagebyggerier i resten af landet.¹⁶ Selvom der var røster fremme, blandt andet fra direktionen på jernstøberiet på Mors, om, at man skulle satse på at få kakkelovne ind i de statslånehuse, der blev bygget i de år, måtte formanden for brancheforeningen i 1954 erkende, at boligbyggeriets udvikling ikke var det sted, man skulle satse. Muligheden for at sælge kakkelovne lå i hans øjne i højere grad i folks ønske om oftere at skifte de gamle ovne ud med nye.¹⁷

Situationen blev ikke nemmere af, at Boligministeriet i efteråret 1954 udsendte en betænkning med titlen ”*Fællesanlæg til lettelse af hjemmets arbejde*”. Betænkningen indeholdt kritik af kakkelovnsopvarmning og lovprisning af centralvarmeanlæg. Samtidig var der flere lånebetingelser forbundet med at bygge parcelhuse med kakkelovne end med centralvarme, hvilket frustrerede ovnproducenterne.¹⁸ De ovne, man i begyndelsen af 1950’erne kunne sælge, gav samtidig et lavere overskud end tidligere. Her skulle forklaringen findes i de stigende udgifter til råvarer, der var forårsaget af udbruddet af Koreakrigen. Den havde på verdensplan betydet en prisstigning på både råjern og gammelt jern, mens cinders var blevet sværere at fremskaffe.¹⁹ Prisen på råvarer begyndte først at falde midtvejs i 1953.²⁰

Olievarmens indtog

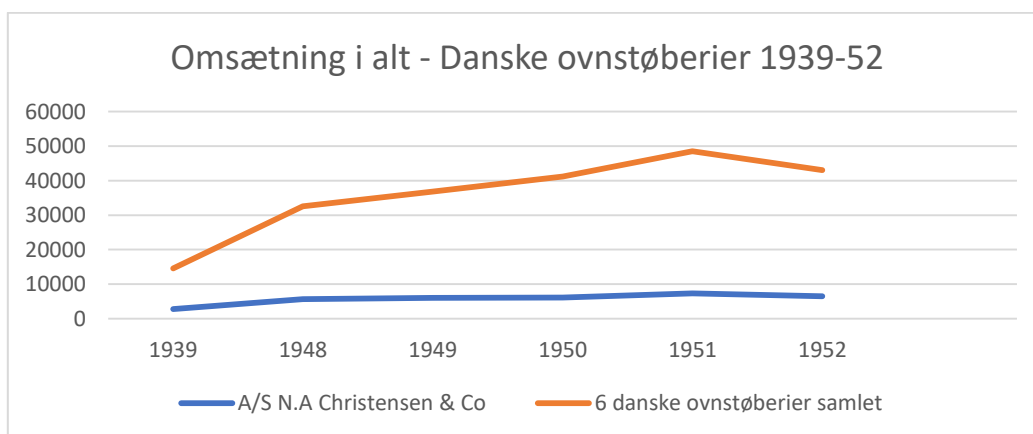
På møder i henholdsvis 1952 og 1953 blev to varmekilder, der med tiden ville få stor betydning for ovnstøberiernes produktion, for første gang diskuteret mere indgående i brancheforeningen. Den første kilde var brugen af olie i ovnene i stedet for fast brændsel. På et møde mellem Centralforeningen af Støbegodsforhandlere og ovnstøberiernes brancheforening spurgte førstnævntes repræsentanter til, hvordan støberierne så på oliefyr i kakkelovne. Tilsyneladende var det ikke noget, man anså som en konkurrent til den type ovne, man havde produceret i årtier. Salgsdirektør Georg Aarup fra Morsø Jernstøberi havde således kun hørt om dårlige resultater med de nye ovne, og der var enighed om, ”...at oliefyr i ovne, i hvert fald i deres nuværende form, ikke kunne tænkes at få betydning fremover.”²¹

I begyndelsen af det følgende år var det de danske hjems øgede opvarmning med centralvarme og fjernvarme, der blev diskuteret. Det skete internt i foreningens ”propagandaudvalg”, der, i modsætning til hvordan man i branchen opfattede de oliefyrede ovne, anså disse varmemetoder som noget, der med det samme skulle reageres imod. Det skulle ske med ”... virksomme fremstød for kakkelovne og kaminer.”²² I november 1954 var olieovnene, utvivlsomt på grundlag af Otto Rostrups undersøgelse, igen til debat i foreningen. Ovnene var i højere og højere grad kommet ud på markedet, men ingen af de ni støberier i Foreningen af Danske Ovnstøberier, producerede og solgte dem endnu. De var som nævnt således heller ikke en del af kartelaftalen fra 1930, der kun omfattede ovne til fast brændsel. Foreningens formand, direktør Hans Lange fra Langes Jernstøberi på Fyn, anså stadig ikke olieovnene som en trussel mod de klassiske kakkelovne. Lange mente ligefrem, at den slags ovne ”... kunne være temmelig farlige, og

man måtte være varsom, hvor og til hvem, man solgte dem.”²³ Hvis nogle af fabrikkerne i foreningen alligevel ønskede at gå i gang med at lave olieovne, ville de kun være en del af den fælles karteloverenskomst, såfremt ovnene også kunne bruges til fast brændsel.²⁴

Der gik dog ikke lang tid, før olieovnenes indtog på markedet fik branchens alarmklokker til at ringe. Da Hans Lange i juni 1955 skulle aflægge sin formandsberetning på Foreningen af Danske Ovnstøberiers generalforsamling lod det til, at han i modsætning til tidligere anså olieovnene som en reel udfordring for støberierne. Således slog han til ”... lyd for, at hele det problem, som i foreningen måtte opstå i forbindelse med salget af olieovne, burde følges med agtpågivenhed.”²⁵ Blot fire måneder senere havde olieovnene for alvor slået igennem i de danske hjem. Det var sket i en sådan grad, at Hans Lange havde indset, at der ingen tvivl var om, at propagandaen for olieovne ”... selvfølgelig ville komme til at skade salget af koksfyrede ovne.” Formanden mente i modsætning til tidligere ikke, at man som forening kunne se roligt på problemet, men at man i stedet skulle arbejde aktivt for at bevare salget af olieovne inden for ovnstøberiernes kreds. Det ville sige, at støberierne selv skulle kaste sig ud i en fabrikation af olieovne, noget som både støberierne Hess i Vejle og De Forenede Jernstøberier i København allerede var gået i gang med.²⁶ I november 1955 var truslen fra olieovnene tilsyneladende så markant, at bestyrelsen for Foreningen af danske Ovnstøberier sammenlignende olieovnsproblematikken med dengang, kartellet blev stiftet omtrent 25 år tidligere. På det tidspunkt havde der også været tale om et presset og svingende marked, og belært af erfaringerne var det ifølge bestyrelsen derfor vigtigt at bevare støberiernes sammenhold.²⁷

Mens problemerne således hobede sig op blandt de danske ovnstøberier i begyndelsen af 1950'erne, kunne A/S N.A. Christensen & Co., da bedst kendt som Morsø Jernstøberi, i første omgang trøste sig med, at den specifikke undersøgelse, som Otto Rostrup havde udarbejdet for støberiet, viste, at om end beskæftigelsen var faldende som hos branchekollegerne, var omsætningen hos A/S N.A. Christensen nogenlunde ens henover årene, hvilket gik imod den generelle udvikling i branchen, der oplevede et mærkbart fald fra 1951 til 1952.²⁸

Figur 1. Omsætning i alt indenfor den danske ovnstøberibranche, 1939-52. Rostrup, 1954.

Et nytårsbrev ved årsskiftet 1955-56 fra aktieselskabets formand, Hans Schierbeck, til virksomhedens to direktører, Georg Aarup og Oluf Hilden, beskrev desuden, at situationen midt i årtiet endnu ikke havde ramt et kritisk punkt for støberiet på Mors. I brevet takkede Schierbeck direktionen for, at det forløbne år var gået så godt, som tilfældet var, omend omstændighederne ikke altid var lige nemme. Selvom formanden fandt, at virksomheden stod godt rustet til det nye år, var han dog bekymret for de langsigtede fremtidsudsigter. Schierbeck havde svært ved at tro på ”bedre tider i nogenlunde nær fremtid”. Han var overbevist om, at ”... arbejdsløn vil stige voldsomt,

skatter ligeså, menneskene vil ikke blive lettere at få i sving og papir og atter papir vil hvirvle os om ørene". Alligevel så han frem til, at fabrikken i det nye år ville iværksætte den største investering i lang tid: Byggeriet af en ny, moderne støberihal. Formanden var til gengæld bekymret i forhold til de kommende tiders mulige ugunst: *"Jeg skal ærligt indrømme, at hvis jeg troede på bedre tider i nogenlunde nær fremtid, ville jeg måske henstille til udskydelse af byggeriet til overvejelse; men som årene har formet sig, tror jeg vi har langt igen, og faren ved at komme for sent synes mig da størst."* Den nye støberihal havde været diskuteret på fabrikken siden før krigen, og man havde planlagt og investeret i grunde omkring fabrikken i flere år.

At virksomheden valgte, med Hans Schierbecks ord, at springe *"ud på det dybe vand"* og gå i gang med byggeriet, mens mørke skyer trak henover støberibranchen, kan tolkes som et udtryk for, at bestyrelsen valgte at følge og gennemføre en langsigtet strategi.²⁹ Samtidig kan man argumentere for, at iværksættelsen af byggeriet af den nye støberihal på et tidspunkt, hvor store dele af støberibranchen var under pres, var et forsøg på at optimere virksomhedens egen produktion og derigennem udnytte de svagheder, man vidste herskede hos konkurrenterne, hvorved man håbede at forøge sine muligheder på markedet.

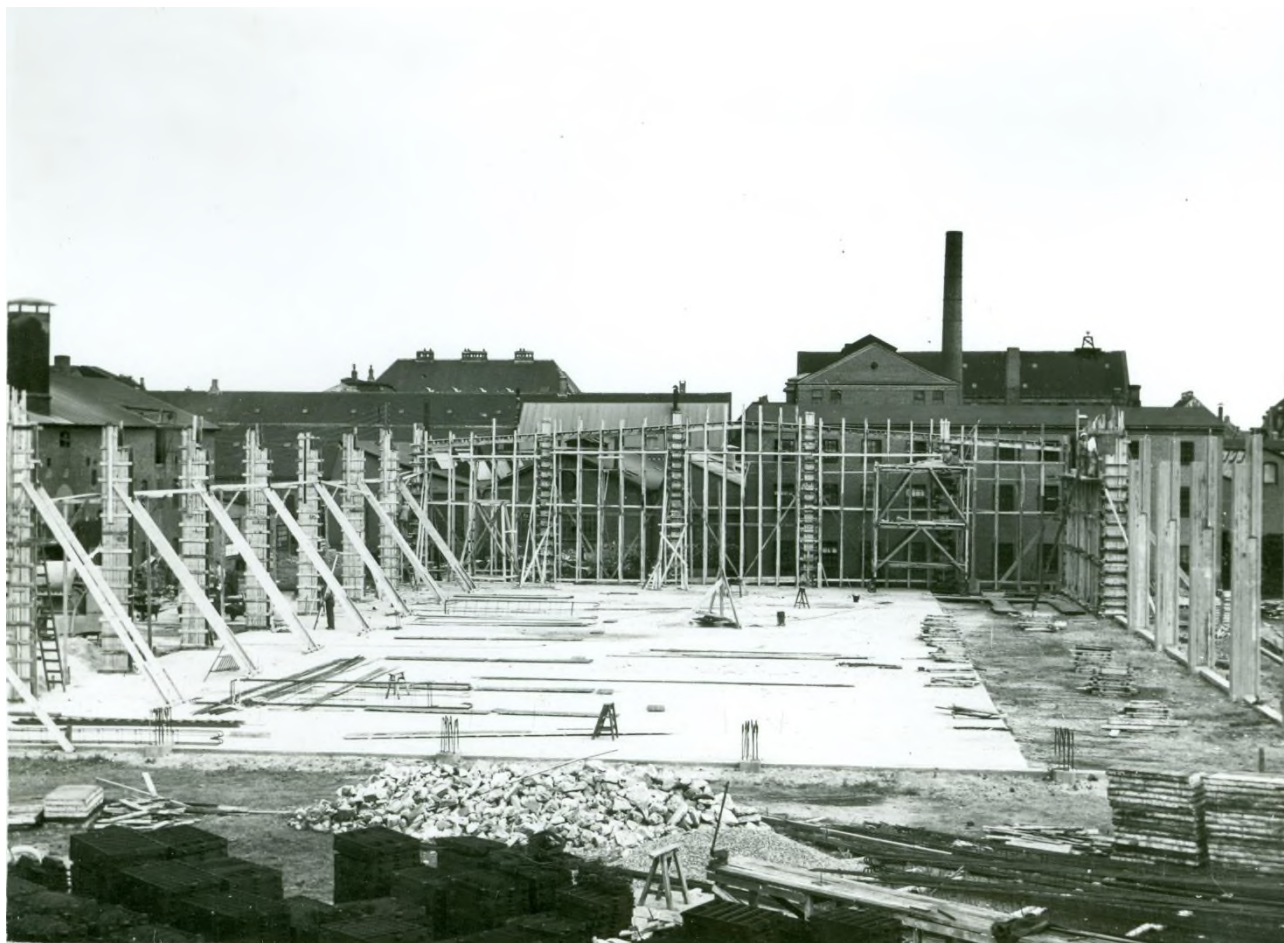
Direktørerne Oluf Hilden (tv.) og Georg Aarup på trappen Morsø Jernstøberis administrationsbygning i 1953. I baggrunden ses en buste med motiv af fabrikkens grundlægger, Niels Andreas Christensen. Foto: Morsø Lokallhistorisk Arkiv.

Selvom Morsø Jernstøberi naturligvis skulle arbejde for at sælge så mange produkter som muligt og dermed indgik i en konkurrence med de øvrige ovnproducenter, var virksomheden af den holdning, at man måtte imødegå truslen fra de nye produkter og varmekilder i fællesskab. Direktør Oluf Hilden udtalte således på et medlemsmøde i brancheforeningen i januar 1956, at ”... *udviklingen indenfor oliefyringen sikkert ville blive rivende, og at man i løbet af ganske få år ville have oliefyrede kaloriferer og centralovne.*” Samtidig var han overbevist om, at den officielle propaganda mere og mere ville komme til at gå til fordel olie i stedet for fast brændsel. Hilden, og dermed også Morsø Jernstøberi, slog af samme årsag til lyd for, at det ”... *måtte være ovnstøberiernes naturlige opgave at plane på længere sigt. Sammen.*” Oluf Hildens kommentarer udmøntede sig til sidst i, at man nedsatte et olieovnsudvalg med Hilden som medlem.³⁰

Bernadotte & Bjørn

Blot otte måneder efter Hildens indtræden i olieovnsudvalget i oktober 1956, lancerede Morsø Jernstøberi i samarbejde med den dansk-svenske tegnestue Bernadotte & Bjørn sin første emaljerede olieovn.³¹ Allerede i 1955 havde fabrikken og tegnestuen skabt ”Morsø Caloratoren”, der var en ovn designet til koks og indeholdt en calorator, der virkede som forbrændingskontrol og varmeregulator og derigennem sparede brændsel. Selvom Hans Schierbeck og resten af bestyrelsen havde ønsket en hurtig igangsættelse og færdiggørelse af det nye støberi, lader det til, at arbejdet med de nye olieovne hurtigt fik en højere prioritet i det daglige arbejde, da Hilden var blevet klar over truslen fra oliens omfang. På et bestyrelsesmøde i marts 1956 beklagede Schierbeck sig således over, at byggeriet endnu ikke var gået i gang, hvortil direktørerne dels forsvarede forsinkelsen med, at det omfangsrige arbejde skulle planlægges grundigt, dels at arbejdet med de nye olieovne havde kostet meget tid.³²

Olieovnen var direktionens første reaktion på bestyrelsens ønske om, at nye produkter måtte bringes på banen for at imødegå tendenserne inden for hjemmets opvarmning. Fabrikken lancering af olieovnen på dette tidspunkt viste, at direktionen på Morsø Jernstøberi havde handlet hurtigt efter, at det var gået op for branchen, at den oliebasevarme var en på sigt ødelæggende konkurrent for kakkellovne til fast brændsel. Direktionen havde reageret på en samfundsmæssig udvikling, og den havde planlagt sin strategi i forhold til denne udfordring. Der var dog ikke tale om en langsigtet strategisk planlægning. Diskussionerne i brancheforeningen viste, at de færreste i branchen, inklusive Morsø Jernstøberi, vidste præcis *hvor* alvorlig situationen var, før i sidste øjeblik. Der var således i høj grad tale om en i første omgang kortsigtet beslutning, da man besluttede sig for at producere olieovne på A/S N.A. Christensen & Co. Det fremgår også af, at det få år forinden stadig var byggeriet af den nye støberihal, der var i højsædet. Dette havde som nævnt været den langsigtede strategi for fabrikken gennem en årrække. Direktionens, ikke mindst Oluf Hildens, tilsyneladende prioritering af at få olieovnen på markedet frem for at færdiggøre støberiet, viste, at strategien gik fra langsigtet til kortsigtet. Man kan desuden argumentere for, at Oluf Hilden, som var blevet gjort til driftsdirektør i 1943, tilsyneladende var den rigtige mand til at lede virksomheden igennem den krise, der opstod. Oluf Hilden var blandt de første i brancheforeningen, der anerkendte truslen fra olieovne, og han fik forholdsvist hurtigt omstillet fabrikken i retning af det nye marked. Man kan derfor argumentere for, at det var strategisk fornuftigt, da bestyrelsen havde forfremmet ham til direktør 10-12 år tidligere, også selvom man dengang ikke havde nogen viden om, hvad fremtiden ville bringe af udfordringer.

Morsø Jernstøberis nye støberihal under opførelse i 1957. Foto: Morsø Lokalhistorisk Arkiv.

Fjernvarme – en ny trussel

Den dystre fremtid for ovnstøberierne, som Otto Rostrup havde varslet, som brancheforeningen havde drøftet, og som Hans Schierbeck havde frygtet, blev altså til virkelighed i anden halvdel af 1950'erne. Mens alvoren ved olieovnenes indtog tilsyneladende var gået op for producenterne af kakkelovne, måtte man også i stigende grad forholde sig til fjernvarmen, der ifølge formandsberetningen på Foreningen af danske Ovnstøberiers generalforsamling i juni 1956 vandt stærkt frem.³³ Kort efter formanden Hans Langes advarsel mod fjernvarmen blev den brancheforening som han stod i spidsen for, kritiseret af dens forhandlere for at have været for nølende i forhold til olieovnen, hvilket havde tilladt mange nye producenter at komme ind på markedet.³⁴ Dette var en kritik, som Lange tog til sig. Formanden, der et par år tidligere havde udtalt, at han ikke regnede med, at olieovnene ville blive en succes, var derfor ekstra opsat på at imødekomme truslen fra fjernvarmen.

I endnu et brev til direktionen på A/S N.A. Christensen & Co. bekræftede virksomhedens bestyrelsesformand Hans Schierbeck i marts 1957 tingenes ugunstige tilstand, og han konstaterede, at de statslige myndigheder ikke anså kakkelovnen som en varmekilde, der skulle satses på i fremtidens Danmark. Schierbeck havde efter aftale været på besøg i Handelsministeriet vedrørende støberiets mulige optagelse af et statsligt lån til virksomhedens produktion. Schierbeck, der omtalte lånet som et Marshall-lån, selvom denne amerikanske støtte var ophørt i 1952, blev dog hurtigt

skuffet af ministeriets svar på forespørgslen. I brevet til direktionen lød referatet fra mødet blandt andet således:

... Det blev imidlertid hurtigt klart, at ganske vist interesserede man sig meget for at få Danmarks støberikapacitet forøget, men man havde ikke gnist af interesse for kakkelovne, idet det danske behov for kakkelovne blev betjent af tilstrækkeligt mange fabrikker. At der muligt kunne blive tale om eksport af kakkelovne til England eller Norge, således som der tidligere har været, gjorde intet dybere indtryk. Man viste behersket interesse overfor problemet med at holde en gammel fabriks arbejdere og funktionærer beskæftiget...³⁵

Handelsministeriet mente altså ikke, at den pressede kakkelovnsproduktion skulle støttes med offentlige lån. Derimod burde man, som også Otto Rostrup havde fremhævet i sin rapport tre år tidligere, omlægge produktionen i retning af helt nye varegrupper. I brevet bad Hans Schierbeck af samme årsag direktørerne Georg Aarup og Oluf Hilden om at udfylde et skema, sandsynligvis udarbejdet af ministeriet, samtidig med, at han gjorde udtrykkeligt opmærksom på, at det ”vil være nødvendigt at fremhæve, i hvilken udstrækning Morsø Støberi laver andet støbegods end kakkelovne og komfurer o.l. køkkeninventar og navnlig støbegods til eksport”. Eksporten var dog ikke det vigtigste at få formidlet videre til Handelsministeriet i første omgang, men derimod ville det ”at man kan anføre en rigelig produktion af andet støbegods end kakkelovne og komfurer virke fremmende”.³⁶

I august 1957 lancerede Morsø Jernstøberi sine farverige ovne fra Bernadotte & Bjørn. Det skete under overskriften: Nye linier – Nye farver. Foto fra katalog: Morsø Lokalhistorisk Arkiv.

Isenkram og køkkentøj

Halvandet år efter Schierbecks opfordring til støberiets direktører, i oktober 1958, modtog direktør Oluf Hilden et brev fra K. Schönwälder fra virksomhedens samarbejdspartner Bernadotte & Bjørn. Brevet var skrevet på vegne af arkitekt Acton Bjørn, som var den danske medindehaver af tegnestuen, der desuden var ejet af den svenske grev Sigvard Bernadotte. Schönwälders henvendelse fra tegnestuen drejede sig om en graveret plade til et fiskefad. Pladen og fadet, der havde indgraveringen NACCO, var blandt de første stykker køkkentøj udviklet af Bernadotte og Bjørn for N.A. Christensen & Co.³⁷ Det var samtidig endnu et eksempel på den produktomlægning, som støberivirksomhedens direktion igangsatte efter Otto Rostrups analyse og diskussionerne i brancheforeningen. Derudover var det også en klar reaktion på bestyrelsesformand Schierbecks opfordring til - af hensyn til Handelsministeriets goodwill - at iværksætte en produktion af andet end kakkelovne og komfurer.

I modsætning til olieovnene, ligeledes designet af Bernadotte & Bjørn, som man i august 1957 havde lanceret som en hel produktserie under titlen ”Nye linier – Nye farver”, bevægede man sig nu væk fra produktionen af varmekilder og ind i en produktion af arkitektdesignet køkkentøj og isenkram. Produktionen af gryder og pander og andet grej til køkkenet var på ingen måde ny for støberiet i Nykøbing. Helt fra grundlæggelsen i 1853 havde disse produkter været at finde i rigt mål i sortimentet. Mens de i fabrikkens første 50-60 år havde fyldt godt op i salgskatalogerne, var isenkram, særligt efter 1. Verdenskrig, dog i højere og højere grad gledet ud i forhold til kakkelovne og komfurer. Mens sidstnævnte allerede fra århundredets begyndelse i de fleste tilfælde var blevet designet af arkitekter og billedhuggere, havde fabrikkens gryder, pander m.v. nogenlunde fulgt den stil, som støbemestrene havde anvendt i årtier forinden. Isenkramsprodukterne var, som hos de øvrige af landets støberier, frem til midten af 1950’erne en del af fabrikkens sortiment, men det var ikke et område, man satsede på, og mindst af alt var det en produktion, hvor man ville ofre økonomiske midler på designere.³⁸

DIFA – udstillingsmesse i KB-Hallen i 1956. Morsø Jernstøberi deltog for første gang på messen, og virksomhedens stand var beskeden. Den ses lidt til venstre for billedets midte. Bag standen står fabrikkens salgsmedarbejder, Jørgen Aarup. Støberiets bord målte 130x130 cm og de udstillede varer var fabrikkens gamle gas- og komfurgryder med sort emaljering på ydersiden og hvid emaljering på indersiden. Foto: Morsø Jernstøberis arkiv.

Et foto fra isenkrammessen DIFA i KB- Hallen i København, dateret til 1956, viser deltagelse af A/S N.A. Christensen & Co. En note, sat af fabrikken selv, ved siden af fotoet, fortæller, at virksomhedens samlede udstillingsareal blev udgjort af et bord på 130x130 cm., og at det udstillede produkt var ”gl. gas- og komfurgrøde udv. sort eml. indiv. hvid eller granit eml.”.³⁹ Selvom man altså var mødt op på messen, var det i en ydmyg form og med få og gamle produkter i den klassiske udformning og farveløse dekoration. Umiddelbart efter messen kom bestyrelsens ønske om i højere grad at satse på nye produkter, herunder isenkram, og direktionen må herefter have forespurgt Bernadotte & Bjørn om en ny køkkenserie, der, som det var tilfældet med såvel olieovn som calorator, skulle være mere farverig end de hidtidige gryder fra fabrikkens hånd.

Den nye serie, designet af den dansk-svenske tegnestue, optrådte på DIFA-udstillingen i marts 1959. Et foto fra støberiets arkiv viser, at udstillingsbordet var betydeligt større end tre år tidligere, og at sortimentet var betragteligt udvidet fra de få produkter, man viste frem i 1956. Serien fra Bernadotte & Bjørn var blevet lanceret to måneder tidligere, da støberiet i januar 1959 sendte nye katalogblade med isenkramartikler ud til dets forhandlere.⁴⁰ Aftalen med designerteamet var direktionens strategiske beslutning, der skulle følge op på ønsket fra bestyrelsesformand Schierbeck.

Edwin Rahrs tekniske forretning i Søndergade 72 i Aarhus i slutningen af 1950'erne. Rahr var forhandler af jernstøberiets nye olieovne og termostatstyrede koksovne, der begge var designet af tegnestuen Bernadotte og Bjørn. Da Rahr i 1960 flyttede sin forretning til Brabrand, åbnede Morsø Jernstøberi sin egen forretning på Clemensbro i det centrale Aarhus. Foto: Morsø Jernstøberis arkiv.

Morsø Jernstøberis stand på DIFA – udstillingsmessen i KB-Hallen i marts 1959. Den nye serie af emaljerede gryder og æbleskivepander er kommet med i sortimentet. Foto: Morsø Jernstøberis arkiv.

Den amerikanske forbindelse

På et bestyrelsesmøde i september 1960 kunne direktør Oluf Hilden fortælle, at to store produktioner kunne sættes i gang på fabrikken. Dels stod man klar til at overtage konkurrenten De forenede Jernstøberiers produktion af gryder, dels var der truffet en aftale, der ville skabe et helt nyt marked i Amerika af emaljegyryder af aftalt facon.⁴¹ Selvom der i bund og grund stadig var tale om en reaktion på den samfundsmæssige udvikling inden for opvarmning af hjemmene, der var i gang med at overflødiggøre kakkelovne til fast brændsel, kan der argumenteres for, at beslutningen om at gå ind i isenkrambranchen, ovenikøbet som en eksporterende virksomhed, skulle ses som et led i en langsigtet strategi. Bestyrelsen i form af Hans Schierbeck var blevet klar over, hvad der var galt og havde stillet en diagnose, der klargjorde problemet. Derefter havde Schierbeck bedt ledelsen om at starte en produktion af nye produkter, der offensivt skulle imødegå udfordringen. Virksomhedens direktion med Aarup og Hilden i spidsen var derefter med sine beslutninger gået i gang med at finde nye produkter og markeder til supplement og afløsning for de gamle. Da der var tale om en teknologisk udvikling inden for varmebranchen, som man måtte forvente ikke ville være midlertidig, er det svært at forestille sig andet end, at de beslutninger, som ledelsen på støberiet tog, var et udtryk for, at man ønskede at skabe en ny langsigtet strategi.

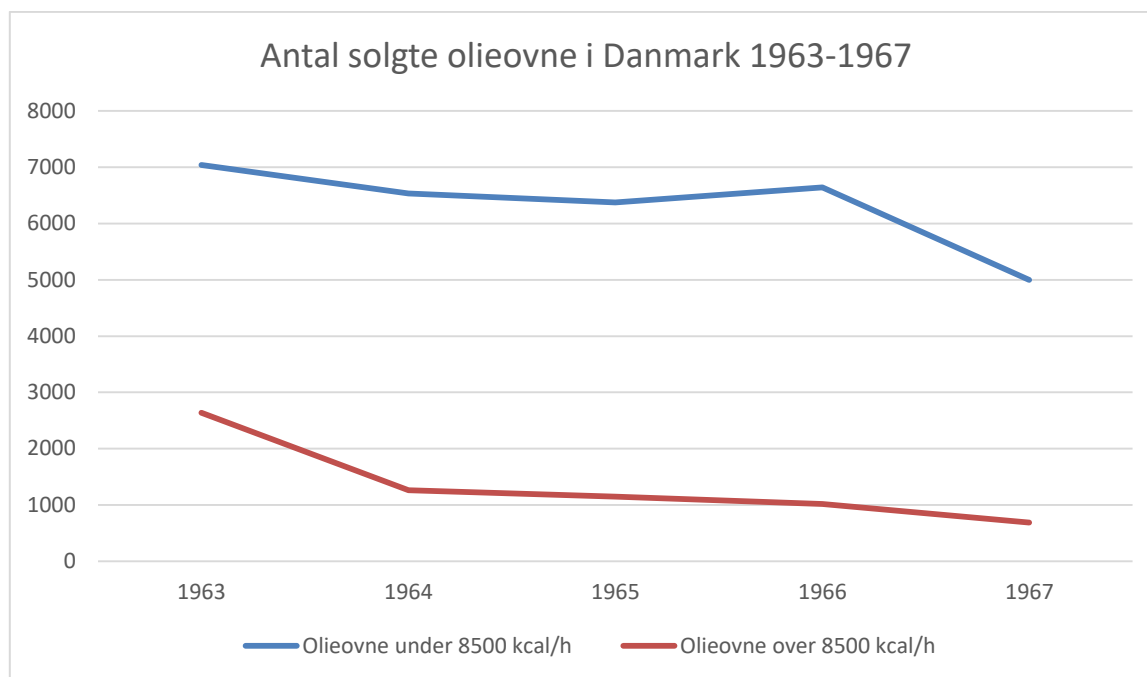
Overtagelsen af De forenede Jernstøberiers produktion faldt til jorden, da man ikke kunne enes om detaljerne. Den nye eksportmulighed til det amerikanske marked blev til gengæld til en

realitet, der i den grad ville være med til at ændre balancen mellem virksomhedens salg i Danmark og eksporten til udlandet. Den amerikanske forbindelse var personificeret i den amerikanske forretningsmand og industrielle designer, Samuel Farber, der netop i 1960 havde grundlagt firmaet COPCO. Farbers idé med COPCO var at sælge køkkentøj og isenkram i moderne, gerne nordisk, design til amerikanerne. Blandt de produkter, han i første omgang bragte ud på det amerikanske marked, var Margrethe-skålen, hvis designer Jacob Jensen var tilknyttet tegnestuen Bernadotte & Bjørn, da han udviklede den siden verdenskendte plastikskål.⁴² Da Farber i 1960 fik en aftale i stand med jernstøberiet på Mors, var det muligvis gennem parternes fælles kontakt med det dansk-svenske designerteam

Blandt forudsætningerne for, at A/S N.A. Christensens aftale med Samuel Farber, og derigennem den nye strategi, kunne realiseres var, at virksomheden købte en elektrisk emaljemuffe og to mindre smelteovne, der sammen kunne være med til at danne grundlaget for den nye produktion. Produktionen ville ifølge direktør Hilden i det hele taget kræve investeringer, ”*hvis tempoet skulle holdes*”.⁴³ Muffe og ovne blev erhvervet i begyndelsen af 1961 til en samlet pris af ca. 500.000 kr.⁴⁴ Få måneder senere kunne det konstateres, at grydeproduktionen, der dækkede over både COPCO-produkterne til det amerikanske marked, designet af den amerikanske designer Michael Lax, og de produkter, Bernadotte & Bjørn designede til støberiet under navnet NACCO, allerede var steget stærkt, og at det forventedes at stige yderligere i løbet af kort tid.⁴⁵ Mens der i første omgang kun havde været tale om få enkeltstående køkkentøjsmodeller, voksede antallet i takt med, at de nye produkter viste sig at være en succes på markedet. Da man i august 1962 lancerede de første COPCO-produkter til forhandlerne, skete det side om side med de NACCO-produkter, man allerede havde sendt på markedet. ”*Gryder af ældre type*”, hvilket var betegnelsen for fabrikens tidligere produktion, var nu henvist til bagsiden i forhandlerkataloget, og det var tydeligt, at man satsede kraftigt på det nye farvestrålende isenkram og køkkentøj.⁴⁶ Den nye produktion var tilsyneladende en succes på markedet. I 1963 kunne direktør Aarup konstatere, at man havde anskaffet en ny rensesmaskine til grydeproduktionen, og at året 1962 generelt havde været tilfredsstillende for fabrikken, om end virksomheden havde oparbejdet en anseelig bankgæld på 2.250.000 kr. Sidstnævnte mente direktionen kunne afhjælpes ved at sælge ud af fabrikens store lager. Bestyrelsen bad dog Georg Aarup og Oluf Hilden om at fremkomme med yderligere forslag til forbedring af virksomhedens likviditet.⁴⁷

I maj 1964 konstaterede man på et bestyrelsesmøde på Morsø Jernstøberi A/S, at salget af bygningsstøbegods, hvorunder man på fabrikken regnede kakkelovne, var gået tilbage fra 1.788.000 kr. til 1.642.000 kr. i forhold til året før. Tilbagegangen skyldtes ifølge firmaets regnskaber først og fremmest en nedgang i salget af ovne.⁴⁸ Det var ikke kun salget af ovne til fast brændsel, der – som det havde været tilfældet i flere år – var nedadgående. Også de olieovne, man havde produceret siden 1956, havde oplevet en markant faldende afsætning. En opgørelse fra 1967 viser, at salget af almindelige olieovne faldt med 29 procent fra 1963 til 1967, og at salget af større olieovne var faldet med 58 procent.⁴⁹

Den gamle formand for aktieselskabets bestyrelse, Hans Schierbeck, var på den foregående generalforsamling trådt tilbage grundet alder, og mødet i maj var således det første med en ny formand i spidsen. Den udpegede, Einar Hellstrøm Møller, direktør for A/S Jernkontoret i København, var ikke i tvivl om, at noget måtte gøres, og han mente, at særligt fabrikens kundegods, det vil sige produktion for andre virksomheder, burde kunne forøges betydeligt og dermed opveje det mindre salg af ovne, som man, ganske korrekt skulle det vise sig, forventede ville blive yderligere forringet i den kommende tid. Einar Hellstrøm Møller og resten af bestyrelsen, der bestod af to oldebørn til grundlæggeren N.A. Christensen, samt Mogens P. Møller, nevø til virksomhedens tidligere driftsleder og direktør, og svigersøn til skibsreder A.P. Møller, vedtog, at

Figur 2. Antal solgte olieovne over og under 8500 kcal/h i Danmark i perioden fra 1963 til 1967. Kilde: Generalforsamlingen hos Foreningen af danske Ovnstøberier den 26. juni 1968.

direktionen inden næste bestyrelsesmøde skulle lave en fortegnelse over de virksomheder i Danmark, som var forbrugere af støbegods til deres produkter. Tanken var at henvende sig til dem og tilbyde sin produktion.⁵⁰ Mens det stod skidt til med salget af ovne, gav isenkramsalget og det salg af kundegods, man allerede havde iværksat, positiv indflydelse på fabrikkens regnskab til gengæld bekræftet af de tal, som Georg Aarup fremlagde på et bestyrelsesmøde i oktober 1964.⁵¹

Planer om kundegods

Den 11. februar 1965 mødtes bestyrelsen i A/S N.A. Christensen & Co. i den gamle virksomheds mødelokaler i Holgersgade i det centrale Nykøbing Mors. På mødet blev bestyrelsesmedlemmerne præsenteret for en ny analyse, der endegyldigt viste, hvad man fra ledelsens side længe havde været klar over, nemlig at salget af virksomhedens hovedprodukter siden århundredeskiftet, koksovne, caloratorovne, samt koks-kaloriferovne, var gået betydeligt tilbage i perioden fra 1960 til 1964. Ifølge analysen var der flere grunde til salgsnedgangen, men en af de væsentligste var den på landsplan stadigt udvidede fjernvarme og den delvise overgang til olieovne blandt flere forbrugere. Det salg af olieovne, som man havde satset på siden midten af 1950'erne, kunne dog, som nævnt, ikke opveje tilbagegangen af salget af koksfyrede ovne. Bestyrelsesmedlem Mogens P. Møller anmodede derfor de to direktører Georg Aarup og Oluf Hilden om, at de undersøgte forholdene med hensyn til fremstilling af radiatorer i støbejern, for derigennem at komme ind på det voksende fjernvarmemarked. Møller vidste, at en sådan ny fabrikation ville kræve store investeringer og omlægninger i produktionen. Derfor måtte andre forslag til nye fabriktionsartikler til støberiet også undersøges nøje.⁵² Selvom salget af isenkram var opadgående, mente bestyrelsen altså ikke, at denne produktion alene kunne opretholde fabrikkens samlede salg på et acceptabelt niveau. Man arbejdede derfor videre med planerne om produktion af radiatorer de næste fire måneder, indtil Oluf Hilden i slutningen af maj 1965 præsenterede bestyrelsen for en undersøgelse over værdien og

mængden af producerede radiatorer i Danmark i årene 1953-1963. Af undersøgelsen fremgik det, at fabrikationen af støbejerns radiatorer havde vist en faldende tendens over de ti år, mens det var pladejerns radiatorer, som støberiet ikke havde kapacitet til at producere, der var i høj kurs på markedet for fjernvarme. Man besluttede derfor, at det ikke var støbejerns radiatorer, der skulle kompensere for det faldende salg af koksfyrede ovne, men at man ville holde mulighederne for en alternativ produktion åben.⁵³ To af de øvrige store, danske ovnproducenter, H. Rasmussen & Co i Odense og Ribe Jernstøberi, var blandt de virksomheder, der siden 1930'erne havde satset på radiatorer i støbejern. Førstnævnte med stor succes under produktnavnet TASSO. Begge støberier blev dog hårdt ramt, da pladejerns radiatorer helt overtog markedet i 1960'erne og 1970'erne. I Ribe Jernstøberis tilfælde var den manglende konkurrenceevne medvirkende til, at virksomheden måtte lukke i 1973.⁵⁴

Mens man ledte efter en ny produktion på Morsø Jernstøberi, kunne man konstatere, at virksomhedens samlede varesalg var stigende. Salget var steget fra 10.850.000 kr. i 1963 til 11.467.000 kr. i 1964. Det var blandt andet eksporten af isenkram, der med sin ene million kroner tegnede sig for en del af det øgede varesalg. Den ændrede produktion i retning af nye produkter, samt en begyndende større rationalisering i fabrikkens produktion, havde samtidig betydet, at fabrikationsomkostningerne var faldet med over 300.000 kr. på et år.⁵⁵ Det nye farvestrålende isenkrams succes på markedet kunne ses i virksomhedens salgsmateriale. I juni 1965 var blot to af de gamle sorte gryder tilbage i den prisliste, som blev sendt ud til forhandlerne i både Danmark og det stadig voksende udenlandske marked. Desuden var der kommet nye produkter til i NACCO og COPCO sortimentet.⁵⁶

Kontakten mellem Morsø Jernstøberi og den amerikanske forhandler, Samuel Farber, blev langvarig. Farber (forrest til højre) besøgte blandt andet Nykøbing i forbindelse med fabrikkens 125-års jubilæum i 1978. Foto: Morsø Jernstøberis arkiv.

Året efter, i 1966, kunne Oluf Hilden over for bestyrelse og aktionærer konstatere, at virksomheden havde været igennem et relativt godt år i 1965, når man tog det stadige fald i ovnproduktionen i betragtning. Varesalget var med baggrund i ikke mindst isenkram og kundegods steget med 1,8 million kr. fra 1964 til 1965. Særligt havde eksporten af isenkram ”*vist heldig fremgang*”. Også produktionen og antallet af arbejdsdage på fabrikken var opadgående. Derimod var bygningsstøbegodset, hvorunder ovnproduktionen sammen med vinduer og lignende hørte til, stadigt faldende. Ledelsen forklarede den syv procents tilbagegang med to ting; dels stagnation inden for byggeriet grundet en landsdækkende kreditstramning, dels den fortsatte overgang til fjernvarme, der nu for alvor foregik i Jylland, som sammen med resten af provinsen var fabrikkens væsentligste afsætningsområde for ovne.⁵⁷ Fjernvarmens indtog betød desuden, at en del af de gamle ovne blev ”frigjort” til salg, og nu blev solgt som brugte ovne på markedet. Dette betød, at fabrikken i princippet konkurrerede med sine egne produkter.⁵⁸ Det faldende ovnsalg begyndte for alvor at kunne mærkes i 1966. Man ledte derfor stadig – uden held – efter nye kundegodsproduktioner, der kunne afløse ovnproduktionen.⁵⁹ Da man afholdt generalforsamling i aktieselskabet i marts 1967, blev situationens alvor ridset op. Omsætningen i 1966 var faldet 700.000 kr. i forhold til året før. Ikke overraskende var det nedgangen i ovne til fast brændsel, der var den store synder, mens kundegodset ligeledes havde haft problemer. Igen var der ”*en glædelig stigning i salget af isenkramvarer*”, der især gennem eksport (som udgjorde halvdelen) var steget med yderligere en million.⁶⁰ Denne udvikling fortsatte i 1967. Isenkramsalget, hvor pander og gryder samt en række nye produkter som saltkar, askebægre, lysestager, paellaskåle m.m., kunne tage æren for, at virksomhedens nettovaresalg voksede, hvilket betød, at støberiets driftsregnskab igen kunne vise fremgang.

Kundegodset, som var det andet store satsningsområde for fabrikken til at afløse produktionen af ovne, mærkede til gengæld tilbagegang på 15 procent og udgjorde en lavere andel i den samlede omsætning end isenkrammet. Årsagen til faldet i kundegodsproduktion henførte Oluf Hilden til mindre beskæftigelse i de virksomheder, man leverede produkter til. Bygningsstøbegods var stadig fabrikkens største salgsvare. Betegnelsen dækkede som nævnt også over kakkelovne, hvis andel altså var stærkt formindsket til fordel for øvrige produkter med relation til bygninger, landbrug o.l. Det samlede varesalg i 1967 lå på 13.400.000 kr. Heraf tegnede isenkrammet sig for omkring 5,2 millioner kr., mens kundegodset lå på omtrent 1,5 million kr. Selvom bygningsstøbegodset altså udgjorde lidt over halvdelen af det samlede salg, var det isenkrammet, man fremadrettet satsede på. Investeringerne i 1967 havde således ligget på et minimum, men der var fundet midler til at udvide fabrikkens emaljeværk, der stod for at emaljere de farvestrålende NACCO og COPCO produkter.⁶¹ I et åbenhjertigt brev fra Oluf Hilden til en af fabrikkens forhandlere i København dateret den 1. april 1968, gav direktøren klart til udtryk, at udvidelsen var en del af en strategi, der var blevet fulgt sideløbende med faldet i ovnproduktionen:

... Vor gamle hovednæringsvej, kakkelovne, er næsten ude af billedet, men eftersom denne produktion er forsvundet, og i nøje takt hermed, har vi opnået tilsvarende salg i isenkram og kundegods (til jernindustrielle virksomheder). Det såkaldte isenkram omfatter gryder, potter, pander, gasapparater o.l. Af en produktion heraf på 5,3 million er 3,6 million gået til eksport, og der er støt stigende udvikling på dette område. Derfor har vi måttet udvide kapaciteten i vort emaljeværk...⁶²

På Morsø Jernstøberi havde ledelsen i form af både den tidligere bestyrelsesformand Hans Schierbeck og direktørerne Oluf Hilden og Georg Aarup, som ovenstående viser, i stigende grad siden slutningen af 1950'erne været klar over de samfundsmæssige udfordringer, der med tiden fik negativ indflydelse på ovnsalget. Man havde, som det fremgår, desuden reageret på udviklingen ved at iværksætte nye produktioner på fabrikken, og således ført en langsigtet strategi for fabrikkens

fremtid. Isenkramprodukternes voksende betydning for Morsø Jernstøberi skete på et tidspunkt, hvor det tilsyneladende endelig stod lysende klart for de ledende personer i den danske ovnstøberibranche, at de var presset helt i knæ. På Foreningen af danske Ovnstøberiers generalforsamling i juni 1967 var det en stærkt resignerende formand Hans Lange, der konstaterede, at *”salget af ovne til fast brændsel (er) gået så stærkt tilbage, at det synes nytteløst at sætte noget ind imod denne udvikling.”* Selvom der var blevet advaret mod udviklingen i flere år, og branchen havde været præsenteret for de negative tal gennem en del tid, konstaterede formanden alligevel, at *”det har skabt forbavselse, at dette salg er faldet så brat”*.⁶³

Ny mand ved roret

1968 var et år med store omvæltninger på både Morsø Jernstøberi og i ovnstøberibranchen. Fra midt i 1940'erne havde støberiet på Mors haft den samme ledelse i form af Oluf Hilden og Georg Aarup, der begge havde været tilknyttet støberiet siden 1920'erne. I 1967 tvang Georg Aarups svækkede helbred ham til at stoppe på fabrikken, mens Oluf Hilden grundet alder var i færd med at trække sig tilbage.⁶⁴ I efteråret 1967 averterede virksomhedens bestyrelse derfor efter en ny mand til at overtage den daglige ledelse som administrerende direktør for fabrikken. Manden fandt man hos Cheminova A/S i Thyborøn. Den 1. februar tiltrådte maskiningeniør Knud Larsen på støberiet i Nykøbing. Knud Larsen havde arbejdet som salgsdirektør hos Cheminova, men havde med sin uddannelsesmæssige baggrund ligeledes viden omkring fabriksdrift. I første omgang var det den salgsmæssige del, han tog sig af, mens Hilden blev siddende som ansvarlig for driften, og Knud Larsen fik med det samme til opgave at modernisere virksomhedens salgsorganisation fra i højere grad at være styret af støberiet selv og ikke som hidtil via forhandlerne rundt om i landet.⁶⁵ Mens de foregående direktører på støberiet, Hilden og Aarup, gennem to årtier havde arbejdet sig op gennem fabrikkens hierarki for til sidst at ende i toppen, var ansættelsen af Knud Larsen som ny direktør et klart strategisk valg fra bestyrelsens side. Den baggrund, som Knud Larsen kom med, var det bestyrelsen efterspurgte og anså som nødvendig for virksomheden på det pågældende tidspunkt og i forhold til den strategi, man havde valgt at følge, og Larsen blev med det samme placeret øverst i hierarkiet.

Alt tyder på, at Knud Larsen tog opgaven med at rydde op og omlægge Morsø Jernstøberi meget alvorligt. Det var ikke kun salgsorganisationen, han ændrede. Isenkrammet og kundegodsets fremgang på bekostning af ovne op gennem 1960'erne, fik desuden Knud Larsen, der i modsætning til sin forgænger, Georg Aarup, ikke var familiemæssigt tilknyttet fabrikkens lange historie, til på det nærmeste at gøre endeligt op med jernstøberiets hovedprodukt siden slutningen af 1800-tallet.⁶⁶ Allerede den 25. juni 1968 meldte fabrikken således ud, at alle ovne til fast brændsel (kul og koks) på nær en enkelt, udgik af produktionen. Det samme gjorde en lang række af de øvrige ”gamle” produkter, som man havde produceret og forhandlet i enten en længere eller en kortere årrække. Blandt disse var markante varegrupper som fabrikken havde fabrikeret i adskillige årtier: komfurer, brændeovne, vaskekedler til både fast brændsel og gas, grubegylder, havebænke og håndvaske.⁶⁷

Dagen efter denne bekendtgørelse, mødte Knud Larsen for første gang op til generalforsamling i Foreningen af danske Ovnstøberier. Udover at den nye mand fra Mors havde afløst den velkendte Oluf Hilden som støberiets repræsentant, måtte de tilstedeværende branchefolk tage til takke med næstformanden til at lede forsamlingen, da formanden, Hans Lange, var blevet syg. På generalforsamlingen skulle man blandt andet tage stilling til en ny overenskomst i foreningens kartel. Denne skulle fastlægge en fælles salgs- og prispolitik for ovne og bygningsgods. Diskussionen angående en ny overenskomst blev hurtigt overskygget af, at et af de tungeste medlemmer, A/S C.M. Hess i Vejle, meddelte, at de i løbet af 1968 helt ville stoppe med at producere ovne til fast brændsel. Bortset fra en enkelt ovn var det som nævnt ligeledes tilfældet hos

Morsø Jernstøberi, og Knud Larsen meldte kontant ud, at han ikke kunne se fordelene ved at fortsætte foreningen, når de store virksomheder ikke længere producerede ovne. I hans øjne ville man stå stærkere hver for sig.⁶⁸

Direktøren for Morsø Jernstøberi fulgte op på denne udmelding nogle måneder senere, da han i et referat fra et udvalgsmøde i foreningen blev citeret for, at han ”som direktør for A/S N.A. Christensen ikke ser sig bundet af overenskomsten, der var et udtryk for en forældet tankegang og kunne ikke gå i spænd med moderne salgsarbejde. Han ville ikke binde virksomheden til i perioder af fem år at være afhængig af andre medlemmer i prisansættelser og salgspolitik.” Knud Larsen anså tydeligvis den gamle karteldannelse og overenskomst som et levn fra fortiden, der ikke havde en plads i en moderne markedsøkonomi og i en branche, hvor virksomhederne måtte konkurrere for at overleve. I hans øjne ”var det nok muligt, at de hidtidige overenskomster havde været til gavn for branchen i fortiden, men for ham var det fremtiden, der var afgørende.”⁶⁹ Knud Larsens modvilje ved at lade Morsø Jernstøberi indgå i en ny overenskomst og den generelle situation i ovnbranchen var medvirkende til, at der i december blev indkaldt til en ekstraordinær generalforsamling i foreningen. Knud Larsens manglende interesse for foreningen manifesterede sig i, at det var Oluf Hilden, der blev sendt afsted fra Mors. På generalforsamlingen mindedes man den gamle formand, Hans Lange, der var afgået ved døden, og nærmest symbolsk besluttede man sig derefter, i lyset af Knud Larsens negative udmelding, at erklære overenskomsten for død. Foreningen af danske Ovnstøberier skulle herefter blot være en selskabelig forening.⁷⁰

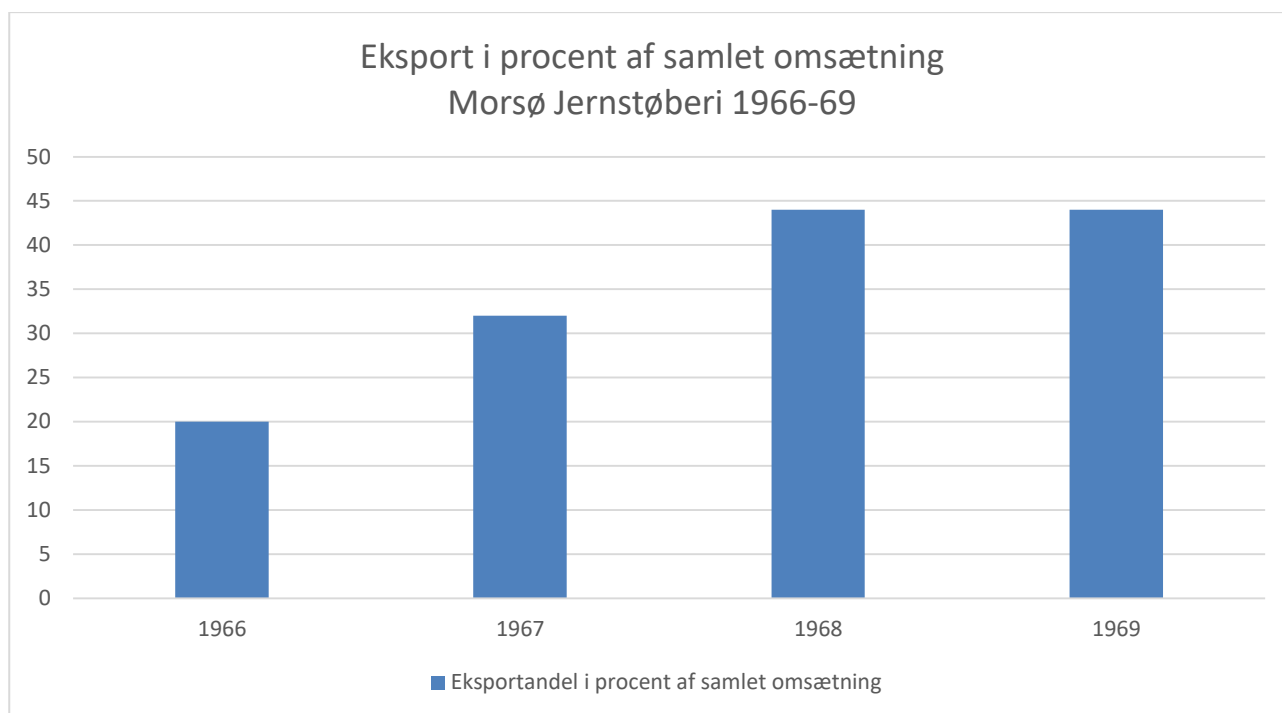
Morsø Jernstøberis stand på DIFA- messen i KB-hallen i marts 1969. Den gamle hæderkronede virksomhed, der tidligere havde været en af Skandinaviens største producenter af kakkellovne, havde på dette tidspunkt stort set omlagt sin produktion til andre varegrupper. Blandt de største var det farvestrålende køkkentøj, som man blandt andet solgte under navnet COPCO. Foto: Morsø Jernstøberis arkiv.

Den endelige omlægning

Med bestyrelsens ansættelse af Knud Larsen i 1968 skiftede Morsø Jernstøberi i den grad fokus fra at være et støberi, der tidligere havde produceret klassiske støberiprodukter som ovne og komfurer til hovedsageligt den danske provins til i stedet at være en fabrik, der fulgte to salgsspor, et inden for kundegods til både danske og udenlandske virksomheder og et indenfor isenkram til overvejende internationalt marked. I Knud Larsens ledelsesberetning for året 1968 kunne han fortælle aktionærene det, som allerede havde været præsenteret for forhandlerne, nemlig at 1968 havde været året, hvor produktionen på det gamle jernstøberi var ”... *under omlægning som følge af den ændrede vægt i varesortimentet, og man koncentrerer sig mere og mere om moderne opvarmningsenheder, pejse, kundegods og isenkramvarer, hvoraf en meget betydelig del emaljeres.*”. Knud Larsen kunne desuden løfte sløret for, at det nye støberi, som Hans Schierbeck tilbage i 1950'erne havde presset for at få opført, nu viste sit værd og spillede en væsentlig rolle i den nye produktion, da det havde været muligt i kraft af det mekaniserede støberi, efter at kakkelovnsalget var ”... *smuldret væk...*”, ”... *at omlægge produktionen...*”. Det var ikke kun produktionen, der var ændret. Også hele virksomhedens salgsafdeling var ”... *under tilpasning til det nye varesortiment.*”⁷¹ At der var tale om en langsigtet strategi, der nu blev endeligt fastlagt og skulle række flere år frem, fremgår desuden af, at man i februar 1969 kunne fortælle, at salgsorganisationen måtte fuldstændig ”... *omlægges med henblik på fremtiden, hvilket der fra direktionens side arbejdes stærkt på i øjeblikket.*”⁷² De moderne opvarmningsenheder, der blev omtalt i Larsens ledelsesberetning i 1969, var ikke mindst en videreudvikling af kaloriferovnene med luftvarme, der særligt var møntet på parcelhuse. Mens man regnede med, at man i Danmark i mange år ville blive ved med at anvende varmt vand som varmekilde, havde luftvarmen vundet stærkt indpas i USA, hvor det, ifølge fabrikken selv, blev anvendt i mere end 80 procent af de amerikanske enfamiliehuse.⁷³

Salget af isenkram til ikke mindst det amerikanske marked, der stadig foregik gennem Samuel Farber og COPCO, blev således i slutningen af 1960'erne en mere og mere væsentlig forretning for Morsø Jernstøberi. I slutningen af 1967 havde Farber besøgt Nykøbing og fabrikken, og man modtog i maj 1968 en oversigt fra amerikaneren over, hvad han mente, at COPCO ville kunne aftage fra firmaet i de tre kommende år. Da det drejede sig om betydelige kvantiteter, var Samuel Farber, der havde haft mulighed for at besigtige fabrikkens emaljeringskapacitet, bekymret for, om fabrikken kunne levere det, han ønskede. Jernstøberiets ledelses og bestyrelses nu klare strategi i retning af at omstille produktionen, så ikke mindst isenkrammet blev prioriteret meget højt, viste sig ved, at man med det samme blev enige om at anskaffe en ny emaljeringsovn, der kunne følge med den amerikanske efterspørgsel. Samtidig besluttede man sig for at ansætte en ny driftsleder, der skulle have særligt kendskab til emaljering.⁷⁴ At det var en fornuftig investering at satse på at leve op til ønskerne fra Samuel Farber, ønsker der også var fra det engelske marked, som man ligeledes var kommet ind på med isenkramprodukterne, viste de tal, som Knud Larsen havde noteret ned i forbindelse med sin forberedelse til generalforsamlingen i 1969. Disse kunne berette om fabrikkens eksportandel fra 1966 og frem til den forventede eksport i 1969, og det fremgik, som det ses i figur 3, at man havde ramt en guldåre i udlandet ved at satse på eksport. Morsø Jernstøberi var på ingen måde den eneste danske industrivirksomhed, der fik skabt nye markeder i udlandet. En friere adgang til verdensmarkedet gennem nye valutalove og toldnedsættelser, der allerede var sat i værk med GATT-aftalen i 1948, gav særligt i 1960'erne gode eksportmuligheder for flere brancher inden for dansk industri.⁷⁵ Adgangen på bedre vilkår til de store udenlandske markeder blev udnyttet effektivt. I 1958 var det omkring en fjerdedel af industriens produktion, der fandt udenlandske købere, mens det var mere end halvdelen, da man nåede 1972. Selvom det på grund af EFTA-aftalen, som Danmark blev en del af i 1960, hovedsageligt var til en række europæiske lande, at eksporten voksede, nåede industrien som helhed ud til et større antal lande end landbruget, og i

1972 eksporterede sektoren tre gang så meget som landbrugssektoren. Fra 1970 til 1972 betød genforhandlinger af GATT-aftalen desuden, at der kom yderligere toldnedsættelser på internationale varer.⁷⁶

Figur 3. Eksporten fra Morsø Jernstøberi 1966-69 i procent. Tallene, der også dækker få andre produkter end isenkram, heriblandt olieovne og pejse, er hentet fra håndskrevet notat udarbejdet af direktør Knud Larsen, dateret den 18. februar 1969 og fra Knud Larsens beretning til generalforsamlingen den 4. marts 1970.

Investeringen i isenkramafdelingen, som endte med at koste omkring 1 million kr., blev besluttet i juli 1968, og i september 1968 fik man desuden positivt tilsagn fra Finansieringsinstituttet for Industri og Håndværk A/S, der sagde god for at låne fabrikken størstedelen af midlerne.⁷⁷ Det nye emaljeringsværksted stod færdigt allerede i november, hvor bestyrelsen kunne tage det i besigtigelse. Blandt dem, der viste det frem, var den gamle direktør Oluf Hilden. Besigtigelsen blev en af Hildens sidste officielle opgaver i ledelsen af støberiet. I forbindelse med ansættelsen af en driftsleder med viden om særligt emaljering var det blevet besluttet, at den aldrende Hilden skulle fratræde ved udgangen af 1968. Dermed var den sidste af de ledende kræfter, der havde været en del af støberiet, mens det endnu havde haft ovne og komfurer som sin hovedproduktion, forsvundet.⁷⁸

Da Morsø Jernstøberi nærmede sig et nyt årti, 1970'erne, var det ikke kun indadtil og overfor forhandlerne, at omstillingen fra ovne til isenkram og kundegods blev italesat. I 1969 meldte man for alvor offentligt ud omkring fabrikkens produktionsomlægning. I en artikel i Aalborg Stiftstidende fortalte underdirektør Jørgen Aarup, søn af den tidligere salgsdirektør Georg Aarup, at der ikke længere var salg i "den gode, gamle kakkelovnsvarme". Derfor var Morsø Jernstøberi nu i stedet en af "Europas fire største producenter af støbejernskøkkentøj" og "... halvdelen af alle fabrikkens produkter går til eksport." Heraf var der, nævnte artiklen, tale om, at 80 procent af isenkrammet blev solgt til udlandet. Udover at fabrikken, ifølge artiklen, altså var en af de største aktører inden for isenkram i støbejern, havde den, hvis man skulle tro fabrikken selv, desuden været

blandt de "... første på det europæiske marked med emaljerede gryder i festlige farver." Hele omlægningen blev i avisen præsenteret som en klar strategisk beslutning, hvor virksomheden, hvilket vil sige dets dygtige ledelse, i tide havde indset, hvad vej det gik.⁷⁹ Virksomheden havde i sin egen optik reageret i tide på de omgivende faktorer, og den teknologiske og samfundsmæssige udvikling, der havde skabt udfordringer for den.

Denne opfattelse var til gengæld ikke tilfældet i en katalogudgivelse fra det internationale månedlige tidsskrift for indendørs indretning, magasinet "mobilia", der blev udgivet fra Danmark, men sendt ud til adskillige lande på fire forskellige sprog. Her havde Morsø Jernstøberi erhvervet 13 sider til selv at fortælle om COPCO produkterne. I artiklen blev overgangen fra kakkellovne til isenkram præsenteret i noget andet lys. Heri hed det, at "... ikke forudseenhed, men nød og tvang fik støberiet til at begynde den produktion af støbte, emaljerede køkkensager, som er verdens største."

⁸⁰ I denne beskrivelse fik strategien mere præg af, at virksomheden havde reageret snarere end ageret på udfordringerne. Morsø Jernstøberi havde i denne udlægning ikke haft en decideret plan, men i stedet haft held med en kortsigtet strategi. Hvorfor støberiet valgte at præsentere to forskellige udlægninger af måden, man havde forholdt sig til udfordringen med det manglende kakkellovnssalg, er svært at sige. Muligvis var det vigtigt for fabrikken at fremstå strategisk og forudseende i en dansk kontekst, ikke mindst af hensyn til eksterne finansieringsmuligheder og investorer, mens det i en udenlandsk sammenhæng var vigtigere at fremstå omstillingsparate og dermed som et firma, der fulgte med tiden og holdt sig moderne.

Rationalisering og mekanisering

I forbindelse med virksomhedens generalforsamling i marts 1970 opsummerede direktør Knud Larsen den omlægning, der nu var gennemført. Larsen kaldte 1969 for et "... omstillingsår på alle områder". Salgsorganisationen var fuldstændig ændret. De gamle salgsafdelinger i de større danske byer var afviklet, og hjemmemarkedet blev i stedet serviceret gennem direkte repræsentantbesøg, hvilket på mange måder var en tilbagevenden til støberiets start, hvor N.A. Christensen selv havde rejst rundt og præsenteret sine produkter. Eksportens fremdrift havde betydet, at salget i udlandet fremover var dirigeret gennem agenter i udlandet. Antallet var kraftig forøget, og der var nu agenter i 16 lande. En voldsom udvikling for en virksomhed, der få årtier tidligere stort set kun havde salg i den danske provins. Det voksende salg havde betydet øget aktivitet på fabrikken, hvor produktionskapaciteten gennem nyindkøbte smelteovne var fordoblet fra midten af 1969. Den øgede produktion havde dog også skabt problemer, da nye medarbejdere skulle ind. Ikke mindre end 100 nye folk skulle i løbet af 1969 oplæres i fabrikkens maskiner. Det var ifølge Knud Larsen således ikke manglende salgsmuligheder, der kunne bremse fabrikkens indtjening, men i højere grad støberiets produktionsmæssige præsentationer. Af samme grund anbefalede han, at man fortsatte udvidelserne på fabrikken. Hvad angik varesortimentet, kunne Knud Larsen fortælle aktionærene, hvoraf flere var i direkte slægtskab med den gamle grundlægger, N.A. Christensen, og de direktører, der havde videreført den stolte kakkellovnfabrik, at "... visse produkter (i 1969) udgik af produktionsprogrammet. Det gælder blandt andet kakkellovne, som tidligere var fabrikkens hovedproduktion". Til gengæld var isenkramsortimentet blevet udvidet yderligere, og en ny produktion af olieovne var gjort klar. Olieovnene var sammen med fabrikkens pejse begyndt at spille en vigtigere rolle også inden for eksporten, samtidig med at man arbejdede på at øge eksporten af kundegods. Det var dog isenkrammet, der var den væsentligste produktion, hvilket årets investeringer i emaljeværkstedet, vidnede om.⁸¹ At investere så kraftigt i produktionen, som Morsø Jernstøberi gjorde i disse år, var på ingen måde uset i dansk industri som helhed i 1960'erne, hvor bruttoinvesteringer i de danske fabrikker var nærmest konstant voksende.⁸²

Den stigende produktion medførte også vanskeligheder på støberiet. Indførelsen af nye maskiner for at følge med og et gennemtræk af medarbejdere på grund af manglende fast arbejdskraft betød, at Knud Larsen overfor bestyrelsen, heriblandt den nye formand Mogens P. Møller, i sin formandsberetning for året 1970 kunne fortælle, at der havde været tale om et utilfredsstillende år, hvor man havde haft svært ved at følge med efterspørgslen og fastholde den ønskede kvalitet. De mange forskellige medarbejdere, der var ansat i kortere perioder på fabrikken for at fastholde produktionsniveauet, havde givet sig udslag i større mængder af ”vrag”, det vil sige mislykkede produkter til kassation, end det tidligere havde været tilfældet. For at bremse denne udvikling havde man omlagt produktionen til timeløn frem for akkord, hvilket havde medført en nedgang i produktiviteten, men til gengæld øget kvaliteten på de færdige produkter. Desuden havde man for første gang i virksomhedens lange historie fundet plads til en ny gruppe medarbejdere i produktionen, da man i emailleværket i stigende grad havde ”...gjort brug af kvindelige arbejdere, der har vist sig særdeles velegnede til denne type arbejde”. En ny kontinuerlig ovn i emailleværkstedet havde derudover bidraget til at øge kvaliteten på produkterne.⁸³

Med den nye ovn i ryggen samt indkørslen af nye driftsformer i støberiet kunne fabrikken tage imod nye og vægtige udenlandske ordrer. Udover produktionen af Copco og Nacco produkter til blandt andet USA, betød store leverancer af eksempelvis gryder til det engelske *Gascouncil*, som anvendte gryderne som tilgift i forbindelse med salg af gaskomfurer, samt kogeøer og stegepander produceret som kundegods til svenske Husquarna og Elektrolux, at støberiet på Mors i 1971 opnåede sin højeste eksportandel i virksomhedens historie. I alt androg eksporten 13,5 millioner kroner, hvilket svarede til 56,5 % af den samlede omsætning. Hele fabrikkens omsætning var desuden øget med ni procent i forhold til det foregående år.

At man allerede i 1971 havde fået vendt den negative udvikling, der havde ramt fabrikken året før, skyldtes ifølge direktør Knud Larsen en strategisk beslutning fra virksomhedens ledelse, der havde gennemført produktionsomlægninger i fabrikkens to vigtigste afdelinger, støberiet og emaljeverket. Samtidig havde den langsigtede strategi, som fabrikken havde indledt midt i 1960'erne, vist sin effekt. Strategien havde ikke været billig, og alt i alt havde man siden 1966 investeret for 6,24 millioner kroner i fabrikken. Heraf udgjorde maskininvesteringerne 4,7 millioner. Mens ledelsen kunne konstatere, at den strategi, man havde fulgt gennem de sidste fem år, havde vist sit værd, betød internationale og nationale udviklinger på det politiske plan, at nye strategier måtte tænkes ind. I foråret 1971 diskuterede man således den mulighed, at Danmark året efter kunne blive optaget i det europæiske fællesmarked, hvilket med fabrikkens omlagte produktion og fokus på eksport in mente kunne få stor betydning i forhold til både åbningen af nye markeder, men også i form af ny international konkurrence fra de øvrige europæiske støberiindustrier. Man var derfor allerede i god tid i gang med at planlægge yderligere effektiviseringer og nye investeringer i maskiner og mekaniserede anlæg for at imødegå både øget efterspørgsel og for at tage kampen op mod eventuel øget konkurrence.⁸⁴ Strategien blev fulgt op med investeringen i fabrikkens hidtil mest automatiserede maskineri i form af et Disamaticformeanlæg til støberiet, hvis indførelse og igangsættelse blev henholdsvis besluttet og iværksat i 1972 og 1973. Det nye anlæg var en rekordhøj investering, der efter en tilvænningsperiode øgede produktionen i støberihallen.⁸⁵ Dismaticanlægget var opfundet af professor Vagn Aage Jeppesen, der var udlært på Valdemar Birns Jernstøberi i Holstebro. Det kom på markedet i 1963 og henvendte sig særligt til producenter, der som Morsø Jernstøberi i disse år, fremstillede småt støbegods i meget store serier.⁸⁶

I maj 1973 var jernstøberiet fra Mors taget hele vejen til Japan for at promovere sine køkkentøjsprodukter. Billedet er fra en messe i Tokyo, hvor japanske forhandlere interesseret betragter det farverige køkkentøj fra Danmark. Foto: Morsø Jernstøberis arkiv.

Oliekrise og ny omstilling

I foråret 1973 havde A/S N.A. Christensen & Co. investeret for mere end 8,6 millioner kroner i nye maskiner og bygninger henover en femårig periode. Investeringerne var sket som et vigtigt led i den langsigtede strategi, der havde som mål endegyldigt at ændre virksomhedens væsentlige produktportefølje og marked. Midlerne til de nye maskiner var hentet gennem lån, der skulle betales tilbage over relativt korte åremål i en periode, hvor udlånsrenten i forvejen var stigende. Stigningen på renteudgifter først i 1970'erne var derfor en belastning for fabrikken, der i 1972 måtte betale en million kroner i renter. Jernstøberiet på Mors var således yderst sårbar overfor manglende afsætning eller udefrakommende forstyrrelser i form af politiske eller økonomiske kriser, og af samme årsag var det i foråret 1973 med direktør Knud Larsens ord "...uomgængeligt nødvendigt, at den begyndende opgangslinie for A/S N.A. Christensen fortsættes og udbygges i de kommende år".⁸⁷ På et bestyrelsesmøde i virksomheden den 7. december 1973 kunne Knud Larsen berette, at den første af de frygtede forstyrrelser havde ramt fabrikken. Den oliekrise, der var et udkomme af Yom Kippur-krigen mellem Israel på den ene side og Syrien og Egypten på den anden, kunne i den grad mærkes på Morsø Jernstøberi og generelt i den øvrige danske industri. Jernstøberiet, der årligt anvendte 1,5 millioner gasolie og benzin måtte skære ned på produktionsniveauet og lukke afdelinger for at spare på varmen. Samtidig kunne Knud Larsen fortælle aktionærerne, at oliekrisen

og de stigende priser på olie, havde medvirket til en kraftig inflation i Danmark og et højt renteniveau. Dette sammenholdt med store prisstigninger på de for fabrikken væsentlige råvarer koks, emalje og råjern betød, at virksomheden efter en årrække med en opadgående kurve og overskud måtte meddele sine aktionærer, at der med et minimalt overskud på 87.000 kr intet udbytte ville være for året 1973.⁸⁸

Oliekrisen, der ramte støberiet på Mors i form af stærkt øgede produktionsudgifter, gjorde således virksomhedens likviditet særdeles anspændt. Det var i første omgang ikke manglende afsætningsmuligheder, der var problemet, men i højere grad at de øgede råvarepriser og oveni det de stigende lønudgifter skabte et forhøjet finansieringsbehov. I løbet af 1974 betød afmatning i nationale og internationale konjunkturer, at salget indenfor både kundegods og køkkentøj blev påvirket negativt.⁸⁹ Igen måtte virksomheden og den øvrige støberibranche forholde sig til og reagere på en samfundsmæssig omvæltning og lægge strategi derefter.

Mens det tilbage i slutningen af 1950'erne og starten af 1960'erne havde været en fremadstormende teknologisk udvikling, der havde tvunget støberierne til at omvende sig til nye varer, var det nu en krisesituation, der betød, at kunderne skabte en tilbagevenden til fabrikkernes gamle hovedprodukter. De højere priser på olie havde således haft den effekt, at den hjemlige interesse for at investere i varmekilder, der ikke var afhængige olie, voksede. Langsomt begyndte ovne og pejse at vende tilbage på markedet. I oliekrisisens første år og dønningerne derefter var det hovedsageligt de allerede eksisterende ovne rundt om i blandt andet danske sommerhuse, der blev købt brugt. Da dette marked var udtømt, og man nåede frem til midten af 1970'erne, begyndte de gamle, tilbageværende ovnstøberier på ny at producere ovne til fast brændsel. I modsætning til tidligere tiders populære ovne var det brændeovnene, der nu vandt frem, mens tiden for kul- og koksovne var passé. I sin formandsrapport for året 1975 kunne Knud Larsen glæde sig over, at *"køkkentøjssalget og salget af pejse og brændeovne gik kraftigt frem..."*.⁹⁰ Oliekrisisens gavnlige effekt på brændeovnsalget var ikke overraskende kærkommen på flere af de færre og færre tilbageværende danske ovnstøberier. Et af de ældste og traditionelt største af slagsen, L. Lange & Co. i Svendborg, havde som resten af branchen været hårdt ramt af den oliebaseerede varmes udbredelse. De stigende priser på olie gav kunstigt åndedræt til fabrikken, der fik et boom i sit salg af brændeovne og i en kort periode begyndte at tjene penge igen. Da efterspørgslen på ovnene for alvor satte ind mod slutningen af 1970'erne måtte virksomheden dog opgive at følge med. Da man samtidig måtte investere store summer i forbedring af arbejdsmiljø og på samme tid blev ramt af en række uheldige sager, deriblandt en sag om kopiering af virksomheden ovne og en ødelæggende brand, blev det umuligt for Lange & Co. at følge med udviklingen i branchen. Fabrikkens støberi lukkede ned i 1981, mens de øvrige afdelinger blev lukket i 1983.⁹¹

Selvom Morsø Jernstøberis ovnproduktion i høj grad var rettet mod det danske marked kunne dens fremgang ikke afhjælpe, at der i 1975 havde været en kraftig tilbagegang i det samlede hjemlige salg. Som det havde været tilfældet, siden man havde omlagt produktionen i 1960'erne, var det igen eksporten, der med en andel på 70 procent af det samlede salg, der reddede virksomhedens omsætning og gjorde den større end året før. En anden faktor var, at den rationalisering og mekanisering i produktionen, man havde iværksat få år tidligere, begyndte at slå igennem i 1975. Dette betød, at man samtidig med salgsfremgang brugte 20 procent færre arbejdstimer end året før. Udkommet af rationaliseringsstrategien kaldte Knud Larsen for *"en varig effektivisering, som vil komme os til gode i årene fremover"*.⁹² I slutningen af 1977 ophørte den nærmest konstante fremgang, der havde præget Morsø Jernstøberis salg af køkkentøj og isenkram. På et bestyrelsesmøde i december det år, blev det bragt frem, at man forventede, at salget af køkkentøj blev ca. 30 procent lavere end budgetteret. Dette stod i stærk kontrast til den forventning, man fra ledelsens side havde til salget af ovne og pejse, hvis salg man regnede med ville overstige det forventede for 1977 med intet mindre end 70 procent.⁹³ En del af den øgede omsætning i denne

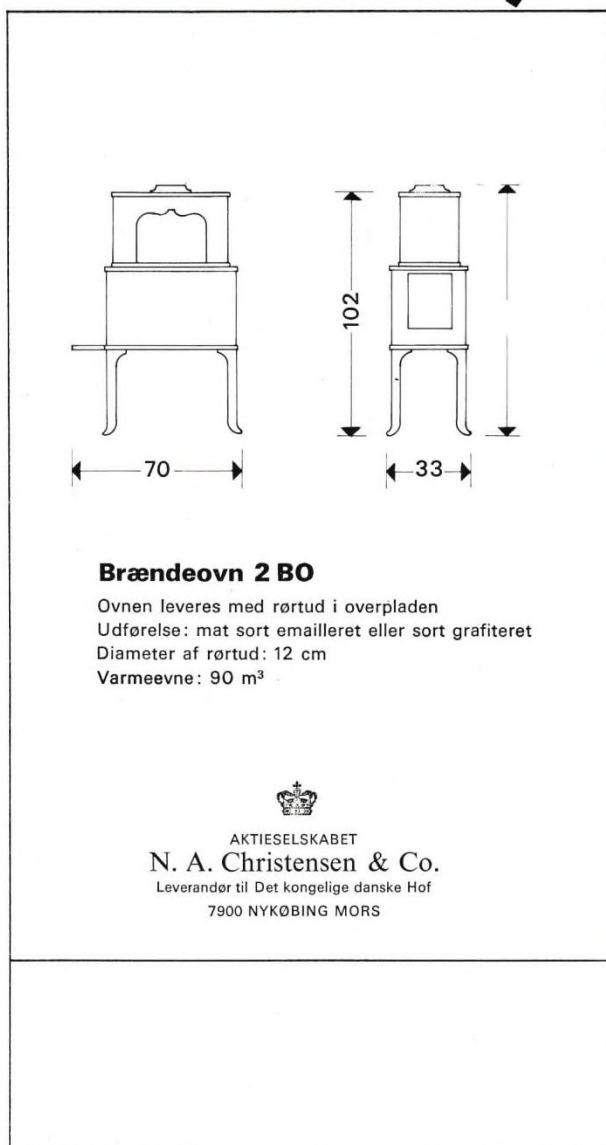

To af de væsentligste personer på Morsø Jernstøberi fra slutningen af 1960'erne og op gennem 1970'erne og 1980'erne, direktør Knud Larsen (tv.) og bestyrelsesformand Mogens P. Møller, lægger blomster ved mindesmærket over N.A. Christensen i forbindelse med virksomhedens 125-års jubilæum i 1978. Til venstre ses jernstøberiets administration og showroom. Foto: Morsø Jernstøberis arkiv.

produktgruppe fandt man i eksportmarkedet. Olieprisernes himmelflugt op gennem 1970'erne skabte behov for alternative varmekilder i form af blandt andet brændeovne over hele verden, og pejse og brændeovne blev i stigende grad, og i lighed med køkkentøjsprodukterne, en eksportvare. I 1980 var Morsø Jernstøberis samlede antal eksportlande nået op på 25.⁹⁴

Den udvikling, der havde været i gang siden oliekrisen i 1973, hvor flere og flere igen efterspurgte andre varmekilder end olievarmen, bragte således virksomheden delvist tilbage til de produkter, der tidligere havde været dens hovedvare, men omtrent ti år tidligere på det nærmeste var røget helt ud af sortimentet til fordel for nye varegrupper. Udover de højere oliepriser skulle en del af brændeovnenes og pejsenes fremgang sandsynligvis også findes i de ændrede boligmonstre op igennem 1970'erne, hvor store nye parcelhuskvarterer skød op, og flere og flere danskere fik bygget huse, hvor der både var plads til fjernvarme og oliefyr, men også til en brændeovn eller pejs, der havde til formål at skabe hygge i hjemmet. Relanceringen af ovne og pejse betød, at Morsø Jernstøberi de næste godt ti år produktmæssigt vendte tilbage til noget, der på overfladen lignede tiden fra før fjernvarmens indtog i begyndelsen af 1960'erne, hvor fabrikken havde haft en varieret produktion. Ovnproduktionen var dog ikke som dengang det vigtigste, men blev set i mere og mere ligeværdigt parløb med fremstillingen af isenkram og kundegods. Sidstnævnte gruppe voksede op gennem 1980'erne, hvor blandt andet fremstilling af bremseklodser for De Danske Statsbaner og kogeplader til firmaet Elektrolux blev en vigtig del af produktionen.⁹⁵

morsø morsø

Brændeovn 2 BO var en af de ovne, som Morsø Jernstøberi med held kunne producere og sælge efter oliekrisen ramte Danmark. Ovnen var i sit design en nærmest tro kopi af de ovne, som man havde markedsført i begyndelsen af 1930'erne. Brochuren er fra 1975. Foto fra katalog: Morsø Lokalhistorisk Arkiv.

Ovnenes relancering i virksomheden blev slået fast med syvtommersøm i en artikel i fagbladet Byggemarkedet i 1981. Bladet besøgte jernstøberiet på Mors og kunne under overskriften "Kul og koks er fremtiden" berette, at Morsø Jernstøberi siden slutningen af 1970'erne havde optrappet produktionen af brændeovne, men havde haft svært ved at følge med den voksende efterspørgsel. Med hjælp fra fabrikens fire store Disamatic-maskiner var det endelig lykkedes at klare presset, der var yderligere forstærket af, at der skulle findes nye hjemlige salgskanaler, da de oprindelige kakkelovnsforhandlere var forsvundet i takt med produkternes uddøen i 1960'erne. I stedet var det

nu gennem større pejsecentre og moderne byggemarkeder, at ovnene blev solgt. Artiklen baserede sig på interviews med to af fabrikkens salgschefer, Bent Harboe og Peter Jakobsen, der til slut i artiklen løftede sløret for, at Morsø Jernstøberi ville tage endnu et skridt tilbage i retning af den oprindelige hovedproduktion. Således forventede man, at priserne på træ ville stige så meget, at folk ville ønske at vende tilbage til koks og kul som den foretrukne brændsel. Derfor introducerede fabrikken i 1982 en nyproduceret ovn til koks, og dermed var man vendt tilbage til samme type ovne, som både danske forbrugere, støberiet på Mors og resten af den danske støberibranche havde vendt ryggen i begyndelsen af 1960'erne.⁹⁶

Epilog – miljø og konjunkturer

Sideløbende med de produkt- og markedsmæssige omstillinger, som Morsø Jernstøberi med succes havde gennemført siden slutningen af 1950'erne, var fabrikken samtidig stærkt præget af helt andre udfordringer, der krævede nye strategiske beslutninger fra støberiets ledelse. Helt tilbage fra midten af 1960'erne havde fabrikken skullet forholde sig til øgede miljøkrav fra både dens nærmeste omgivelser i det centrale Nykøbing samt fra kommunale, amtslige og statslige myndigheder. I slutningen af 1970'erne og begyndelsen af 1980'erne førte det til, at dele af virksomhedens produktion flyttede uden for byen. Miljøkravene, både de eksterne og de interne, der ramte størstedelen af de danske jernstøberier hårdt, og de efterfølgende udgifter til miljøforbedringer betød i sidste ende, at den tungeste del af Morsø Jernstøberis produktion ikke var rentabel og måtte lukke ned og i 1993 flytte væk fra øen.

Det var dog ikke kun miljøudgifterne, der pressede fabrikken økonomisk. I slutningen af 1980'erne skulle det store eksportmarked, som fabrikken havde opbygget siden, man i første gang var blevet kontaktet af Samuel Farber og Copco, vise sig at have gjort virksomheden ekstra sårbar overfor internationale konjunkturer.⁹⁷ Afsætningen på hjemmemarkedet, hvor salget af ovne, grundet mæthed på markedet, manglende nybyggeri og faldende privatforbrug, gik i slutningen af 1980'erne i stå i næsten sammen omfang som tyve år tidligere. Markedet var toppet i 1986, hvor der på landsplan blev forhandlet 28.000 brændeovne. Året efter faldt dette tal til godt 17.000.⁹⁸ Udviklingen på det hjemlige ovnmarked betød, at Morsø Jernstøberi var blevet ekstra afhængig af sit store eksportmarked. Da dette marked blev mere usikkert, og jerntæppets fald i 1989 samtidig skabte international valutauro og øget konkurrence fra nye markeder, blev de økonomiske vanskeligheder i sidste ende så store for fabrikken, at de var medvirkende til, at den ikke blot lukkede sin gamle fabrik inde i Nykøbing, men også lukkede den gamle virksomhed "A/S N.A. Christensen & Co." ned for i stedet at genopfinde sig selv i den nye konstruktion, "Morsø Jernstøberi A/S".⁹⁹

copco

Støbejernskøkkentøj
både til el og gas

Plandrejet bund
Bedre varmefordeling
Lettere rengøring
Moderne design
Fremragende
brugsegenskaber

Kort sagt Copco betyder
god mad, og så holder det
maden varm, hvis De
bruger det dekorative
køkkentøj til at servere i.

N. A. CHRISTENSEN & CO.
KØKKENTØJ
KØKKENTØJ
KØKKENTØJ
KØKKENTØJ

COPCO- køkkentøjet var helt frem til lukningen af A/S N.A. Christensen & Co. i 1993 en fast og væsentlig del af virksomheden. Her ses en annonce fra Morsø Folkeblad den 30. april 1977. Foto: Morsø Lokalhistorisk Arkiv.

Konklusion - kort eller langsigtet strategi?

Støberivirksomheden A/S N.A. Christensen & Co. i Nykøbing på Mors gennemgik en yderst turbulent og omskiftelig periode fra efterkrigsårene og frem til lukningen af virksomhedens støberihaller i 1993. De mange omvæltninger betød, at bestyrelse og ledelse gennem de omtrent fire årtier med korte mellemrum måtte forholde sig strategisk til nye udfordringer på den korte bane, samtidig med at den store virksomhed forsøgte at skabe og holde sig til langsigtede strategier i en meget omskiftelig branche. I ovenstående analyse har jeg forsøgt at redegøre for en lang række af de udfordringer, virksomheden stod overfor, og hvordan den reagerede på dem. I såvel redegørelse som den efterfølgende diskussion kunne jeg have valgt at anvende teorier inden for virksomhedsstrategi til at belyse jernstøberiets forskellige strategier i den periode, jeg her har beskæftiget mig med. Strategiforskningen i virksomhedshistorien har sine rødder hos den amerikanske erhvervshistoriker Alfred D. Chandler, hvis arbejde blandt andet fokuserede på at forstå strategi, vækst og struktur i den store industrielle virksomhed. Chandler definerede strategi som en virksomheds bestemmelse af dens grundlæggende langsigtede mål og målsætninger og som den måde, hvorpå en virksomhed reagerede på de omgivende faktorer, blandt andet den teknologiske og samfundsmæssige udvikling. Vigtigst af alt handlede strategi for Chandler om, hvordan en virksomhed opnår fokus og får orkestreret sine styrker, så den udnytter opståede muligheder i markedet og svagheder hos konkurrenterne. I Chandlers optik havde begrebet ”skill” (dansk: faglighed) desuden væsentlig betydning, og det at skaffe de rigtige ledere og fagligt dygtige medarbejdere og placere dem i de rigtige hierarkier havde ifølge ham ligeså stor strategisk betydning for en virksomheds succes som eksempelvis nye bygninger.¹⁰⁰

Blandt de, der fulgte op på Chandlers teori, var den amerikanske økonomiprofessor Michael E. Porter, der ligeledes lagde vægten på betydningen af en virksomheds langsigtede strategier.¹⁰¹ Porter og Chandler blev siden udfordret af canadieren Henry Mintzberg, som argumenterede for, at virksomheders strategi i langt højere grad hviler på kortsigtede beslutninger på alle niveauer inden for deres organisation og i langt mindre grad på langsigtede strategier planlagt af den øverste ledelse. Henry Mintzbergs teori kredsede blandt andet om begreberne *Plan* og *Pattern* (dansk: mønster). *Planen* er den velovervejede kurs, hvor en virksomhed har en klar strategi for, hvordan et marked skal erobres. Denne strategi, som både Chandler og Porter anser som den bedste til at analysere en virksomhed ud fra, er udarbejdet og ligger klar med henblik på at opnå et bestemt mål. Dens modsætning er den ubevidste strategi (*Pattern*), hvor der ikke er lagt en plan for en virksomheds tiltag. Derimod danner virksomheden via sine løbende beslutninger et mønster, der i sidste ende fremstår som en strategi. På denne måde udgøres strategien af den sammenhæng, der fremgår i de valg, der bliver taget.¹⁰² Henry Mintzbergs tanker om den kortsigtede strategi, der opstår løbende og danner et mønster, er i dag populær blandt nogle af de virksomhedshistorikere, der ønsker et paradigmeskift inden for faget, og som ikke mener, at virksomhedsledere arbejder ud fra klare opskrifter og formularer, men i stedet skaber deres strategi ud fra en forvirrende række af tilfældigheder og muligheder.¹⁰³

Som det fremgår af nedenstående konklusion, benyttede jernstøberiet i Nykøbing Mors sig af både langsigtede og kortsigtede strategier på forskellige tidspunkter i den undersøgte periode, og man kunne derfor have været fristet til at anvende de ovenstående teoretikere til at belyse støberiets strategier. Når jeg alligevel har valgt at fravælge dem, skyldes det, at teorierne, ikke mindst i Chandlers tilfælde, var dannet på grundlag af studier af meget store og ofte amerikanske virksomheder, hvis interne og eksterne forhold var svært sammenlignelige med en støberivirksomhed på Mors. Dermed ikke sagt, at der ikke er dele af teorierne, der i større eller mindre grad kunne inddrages i en diskussion af en efter danske forhold stor virksomhed, ikke mindst Mintzbergs teorier om de bevidste og ubevidste strategier og Chandlers tanker om tilknytningen af de rette ledere, men det er tvivlsomt, om en sådan inddragelse ville bidrage til en

større forståelse af de udfordringer, som jernstøberiet stod overfor i en dansk kontekst, og de beslutninger, som virksomhedens ledelse tog undervejs.

På baggrund af redegørelsen kan man argumentere for, at jernstøberiets bestyrelse og ledelse, både fulgte langsigtede strategier, udnyttelse af opståede muligheder og tilknytning af de rette ledere, men også undervejs tog kortsigtede beslutninger, der i virksomhedens bagudskuende selvpfattelse kunne komme til at fremstå som en bevidst langsigtet strategi.

I forhold til virksomhedens reelle langsigtede strategier forekom der flere eksempler undervejs i denne del af Morsø Jernstøberis historie. Blandt dem var de årelange planer om at opføre den nye støberihal, der stod færdig i 1958 og den gennemførte satsning på køkkentøjsproduktion i løbet af 1960'erne. I førstnævnte tilfælde var der tale om et forsøg på at udnytte svaghederne hos konkurrenterne på et tidspunkt, hvor støberibranchen som helhed var presset, mens der i andet tilfælde var tale om en langsigtet reaktion på den *”teknologiske og samfundsmæssige udvikling”*. I forhold til begge strategier var der desuden tale om, at bestyrelsen enten havde eller fik placeret de rette mennesker, først direktør Oluf Hilden og siden direktør Knud Larsen, de rette steder i hierarkiet, så strategierne kunne føres ud i livet.

Der forekom dog også kortsigtede strategier undervejs i perioden. Strategier, der i første omgang blev fraveget til fordel for nye, men som set over hele perioden, samlet set endte med at skabe en sammenhæng og i sidste ende fremstå som en del af, hvad der udadtil og i virksomhedens egen opfattelse kan ligne en langsigtet strategi. Det gjaldt blandt andet støberiets strategi om at komme olievarmens indtog i møde gennem produktion af designede olieovne. Selvom denne varmekilde hurtigt blev overhalet af fjernvarmen, betød produktionen af disse ovne, at støberiet fik kontakt med designerne Bernadotte & Bjørn og dermed amerikaneren Samuel Farber og dennes firma, Copco, samtidig med, at man i selve værkstederne fik erfaring med den farverige emaljering, der få år senere skulle blive en væsentlig del af køkkentøjets succes. Beslutningen om at satse på isenkram og kundegods og gå væk fra den hidtidige hovedproduktion af kakkellovne var, da den blev taget, set som et langsigtet strategisk valg, der skulle redde fabrikken fra en stagnerende produktion, og satsningen på fremstilling af køkkentøj blev på den lange bane en vigtig del af fabrikken og en uomtvistelig succes. Denne langsigtede strategi fik dog samtidig utilsigtet, men positiv betydning for virksomheden, da nye samfundsmæssige omvæltninger i form af oliekrisen igen skabte kundegrundlag for de kakkellovne, der var blevet opgivet få år tidligere. Da fabrikkens ledelse skulle reagere kortsigtet på de nye udfordringer i begyndelsen af 1970'erne, var den styrket af blandt andet det gunstige eksportmarked, man havde fået med salget af isenkram, og med de investeringer, man havde gjort i nye produktionsapparater, ikke mindst de moderne Disamaticmaskiner. Sidstnævnte var tænkt til køkkentøjsproduktionen, men fik betydning for, at fabrikken, i modsætning til andre støberier, havde nemmere ved at følge med den eksplosive efterspørgsel på klassiske kakkellovne grundet de stigende oliepriser. I forhold til denne udvikling kan man sige, at virksomheden strategisk både udnyttede de mere eller mindre pludseligt opståede muligheder i markedet og svagheder hos konkurrenterne, men også at de kortsigtede, løbende og i de fleste tilfælde succesfulde reaktioner, som støberiet havde på de samfundsmæssige og teknologiske udfordringer, på længere sigt viste sig at have en afgørende positiv indvirkning for dets omstillingsmuligheder. På afstand og udadtil kan disse løbende beslutninger, når de bliver set over en længere periode, komme til at fremstå som en samlet strategi.

A/S N.A. Christensen & Co. lukkede grundet miljømæssige udfordringer og en manglende robusthed overfor de internationale konjunkturer i oktober 1993 ned for sin støberiproduktion i hjertet af Nykøbing Mors, men virksomheden eksisterer i forandret form endnu i 2019. I 1993 var den allerede en af de meget få danske kakkellovnsproducerende støberivirksomheder, der havde overlevet i selvstændig form efter de omvæltninger i branchen, der begyndte i efterkrigsårene. Årsagen til, at støberiet på Mors, klarede sig igennem, hvor andre måtte give fortabt, kan, hvis man

tager udgangspunkt i ovenstående redegørelse og analyse, findes i en kombination af både virksomhedens langsigtede strategier, dens strategiske evne til at tilknytte den rette ledelse samt disse lederes evne til med kortsigtede – og ofte med tiden ubevidst vellykkede - strategier at reagere på de udfordringer, støberiet undervejs blev mødt af i form af store teknologiske og samfundsmæssige forandringer.

Kilder og litteratur

Utrykte kilder

Rigsarkivet (RA)

Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv

Forhandlingsprotokoller 1948 – 1956. *Løbenummer: 3370.*

Forhandlingsprotokoller 1956 – 1970. *Løbenummer: 3371.*

Morsø Lokalhistorisk Arkiv (MLA)

Diverse korrespondance, cirkulærer, hæfter m.v. med relation til A/S N.A. Christensen & Co. og virksomhedens forhandlere og samarbejdspartnere. 1928-1977. Uregistreret materiale.

Diverse fotos fra A/S N.A. Christensen & Co. Uregistreret materiale.

Produktkataloger og prislistes fra A/S N.A. Christensen & Co. Uregistreret materiale.

Morsø Jernstøberi A/S' arkiv (MJA) – udlånt til Morsø Lokalhistorisk Arkiv.

Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988. Uregistreret materiale.

Korrespondance, budgetter, regnskaber, formandsberetninger og noter fra ledelse og bestyrelse på A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1977. Uregistreret materiale.

Litteratur

Bertelsen, Harald: *De danske jernstøberier*. Holstebro, 2005.

Chandler, Alfred D.: *Strategy and Structure, Chapters in the history of the industrial enterprise*. USA, 1962.

Espersen, Anders Have: "Røgen fra byens bankende hjerte, Morsø Jernstøberi, Nykøbing og miljøet 1853-1993", *Viljen til Velfærd, Velstand og Vækst. Iværksættere, Entreprenører og Industriherrer i Provinsen*, Aalborg, 2018, s. 117-165.

Johansen, Hans Chr.: *Industriens vækst og vilkår 1870-1973, Dansk Industri efter 1870*, bind 1. Odense, 1988.

Larsen, Hans Kryger: *Industri, stat og samfund 1939-1972, Dansk industri efter 1870*, bind 8. Odense, 2008.

Mintzberg, Henry: "The Strategy Concept I: Five Ps For Strategy" i *California Management Review*, Vol. 30, Issue 1. USA, 1987, s. 11-24.

Porter, Michael E.: *Competitive Strategy*. USA, 1980.

Scranton, Philip and Fridenson, Patrick: *Reimagining Business History*. USA, 2013.

Svoldgaard, Niels: *L. Lange & Co. 1850-1987 – Historien om et jernstøberi*. Aarhus, 1988.

Thomsen, Birgit Nüchel: ”Kampen om monopollovgivningen 1919-1937” i Thomsen, Eriksen, Hertz og Hjorth: *Samspillet mellem organisationer og stat. Studier inden for indenrigsministeriets og handelsministeriets område 1879-1950*, København, 1987, s. 311-410.

Thomsen, Niels: *Industri, Stat og Samfund 1870-1939, Dansk Industri efter 1870*, bind 3. Odense, 1991.

Avisartikler, tidsskrifter og hjemmesider

Aalborg Stiftstidende: ”Urolige tider på varmemarkedet”, 5. oktober 1969.

Mobilia, International monthly magazine for interior design, no. 184, November 1970.

Berlingske Tidende: ”De danske pejse- og brændeovne er også en god eksportvare”, 4. september 1980.

Fagbladet Byggemarkedet, Specialblad for byggemarkeder, 5. årgang, 10. august 1981, nummer 4

Berlingske Tidende: ”Brændeovne går ikke længere som varmt brød”, 12. oktober 1988.

www.nytimes.com/2013/06/22/business/sam-farber-creator-of-oxo-utensils-dies-at-88 (12.10.2018)

https://en.wikipedia.org/wiki/Michael_Lax (25.11.2018)

Noter

¹ Tal præsenteret af direktør Hans Lange, Langes Jernstøberi i Svendborg, på brancheforeningen Foreningen af danske Ovnstøberiers generalforsamling den 28. juni 1967. RA, Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv: Forhandlingsprotokoller 1956 – 1970.

² I: Espersen, 2018.

³ Svoldgaard: *L. Lange & Co. 1850-1987*, s. 88-90.

⁴ MLA, Diverse korrespondance, cirkulærer, hæfter m.v. med relation til A/S N.A. Christensen & Co. og virksomhedens forhandlere og samarbejdspartnere 1928-1977: Undersøgelse vedrørende ovnstøberiernes fortjeneste- og kapitalforhold. Ingeniør, cand.polyt. Otto Rostrup. Charlottenlund 1954. Hæfte 1, s. 1. Udsendt af Foreningen af danske ovnstøberier De seks ovnstøberier var: A/S N.A. Christensen & Co., Nykøbing Mors., A/S I.S. Hess & Søn, Middelfart, A/S H. Rasmussen & Co., Odense, A/S Ribe Jernstøberi, Ribe, A/S Lange & Co., Svendborg, C.M. Hess Fabrikker A/S, Vejle. Brancheforeningen rummede i alt ni støberier.

⁵ MLA, Diverse korrespondance, cirkulærer, hæfter m.v. med relation til A/S N.A. Christensen & Co. og virksomhedens forhandlere og samarbejdspartnere 1928-1977: Undersøgelse vedrørende ovnstøberiernes fortjeneste- og kapitalforhold. Ingeniør, cand.polyt. Otto Rostrup. Charlottenlund 1954. Hæfte 1, s. 8. Udsendt af Foreningen af danske Ovnstøberier.

⁶ MLA, Diverse korrespondance, cirkulærer, hæfter m.v. med relation til A/S N.A. Christensen & Co. og virksomhedens forhandlere og samarbejdspartnere 1928-1977: Undersøgelse vedrørende ovnstøberiernes fortjeneste- og kapitalforhold. Ingeniør, cand.polyt. Otto Rostrup. Charlottenlund 1954. Hæfte 1, s. 17. Udsendt af Foreningen af danske Ovnstøberier.

⁷ MLA, Diverse korrespondance, cirkulærer, hæfter m.v. med relation til A/S N.A. Christensen & Co. og virksomhedens forhandlere og samarbejdspartnere 1928-1977: Udkast til ”Vedtægter for en Produktionsordning for Medlemmerne af Foreningen af danske Ovnstøberier”, oktober 1928.

⁸ MLA, Diverse korrespondance, cirkulærer, hæfter m.v. med relation til A/S N.A. Christensen & Co. og virksomhedens forhandlere og samarbejdspartnere 1928-1977: Orienterende bemærkninger til forslag til dannelse af et kartel indenfor producenter af kakkelovne og bygningsstøbegods m.m. Ukendt dato, oktober, 1928. Vedtægter for en produktionsordning for medlemmerne af Foreningen af danske Ovnstøberier. Vedtægter for de ovenstående forslag skulle oprindeligt træde i kraft den 15. februar 1929.

⁹ Thomsen: *Kampen om monopollovgivningen*, s. 362-372.

¹⁰ N. Thomsen: *Industri, Stat og Samfund*, s. 292.

¹¹ I løbet af 1955 gennemførtes en lov om tilsyn med monopoler og konkurrencebegrænsninger, der dog var noget udvandet i forhold til prisaftaler og først i 1966 blev gjort permanent og ændrede foreningens muligheder for at fastsætte sine egen priser uden statslig kontrol. RA, Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv: Forhandlingsprotokoller 1948 – 1956: Formandsberetning, Generalforsamling i Foreningen af danske Ovnstøberier, den 13. juni 1955. Desuden: Larsen: *Industri, stat og samfund 1939-1972*, s. 251.

¹² RA, Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv: Forhandlingsprotokoller 1948 – 1956: Beretning fra formand Hans Lange. Generalforsamling i Foreningen af danske Ovnstøberier, den 26. maj 1948. Besættelsestiden havde været god for omsætningen og produktionen af ovne i Danmark. I 1942 var der blevet solgt 110.000 ovne til fast brændsel.

¹³ RA, Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv: Forhandlingsprotokoller 1948 – 1956: Formandsberetning, Generalforsamling i Foreningen af danske Ovnstøberier, 1. juni 1950.

¹⁴ Foreningen havde sit eget ”propagandaudvalg”, der fra 5. juli 1949 fik til opgave at påvirke arkitekterne. RA, Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv: Forhandlingsprotokoller 1948 – 1956: Møde i propagandaudvalget i Foreningen af danske Ovnstøberier, den 5. juli 1949. Konkurrencen fik dog kun en ringe tilslutning ifølge formandens beretning ca. to år senere. RA, Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv: Forhandlingsprotokoller 1948 – 1956: Formandsberetning, Generalforsamling i Foreningen af danske Ovnstøberier, 25. maj 1951.

¹⁵ RA, Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv: Forhandlingsprotokoller 1948 – 1956: Møde i propagandaudvalget i Foreningen af danske Ovnstøberier, den 5. oktober 1951.

¹⁶ RA, Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv: Forhandlingsprotokoller 1948 – 1956: Møde i propagandaudvalget i Foreningen af danske Ovnstøberier, den 24. november 1954.

¹⁷ RA, Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv: Forhandlingsprotokoller 1948 – 1956: Møde i propagandaudvalget i Foreningen af danske Ovnstøberier, den 5. oktober 1951 og formandsberetning, Foreningen af danske Ovnstøberier, den 29. juni 1954.

¹⁸ RA, Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv: Forhandlingsprotokoller 1948 – 1956: Betænkningen omtales på medlemsmøde i Foreningen af danske Ovnstøberier, den 12. oktober 1954.

¹⁹ RA, Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv: Forhandlingsprotokoller 1948 – 1956: Medlemsmøde i Foreningen af danske Ovnstøberier, den 23. januar og 25. maj 1951. Prisen på tysk råjern steg i 1950 med 200 kroner pr. ton på et år.

²⁰ RA, Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv: Forhandlingsprotokoller 1948 – 1956: Formandsberetning, Generalforsamling i Foreningen af danske Ovnstøberier, den 29. juni 1954

²¹ RA, Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv: Forhandlingsprotokoller 1948 – 1956: Referat af møde mellem Foreningen af danske Ovnstøberier og Centralforeningen af Støbegodsforhandlere, den 17. april 1952.

²² RA, Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv: Forhandlingsprotokoller 1948 – 1956: Møde i propagandaudvalget i Foreningen af danske ovnstøberier, den 19. januar 1953.

²³ RA, Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv: Forhandlingsprotokoller 1948 – 1956: Møde i propagandaudvalget i Foreningen af danske ovnstøberier, den 24. november 1954.

²⁴ RA, Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv: Forhandlingsprotokoller 1948 – 1956: Medlemsmøde i Foreningen af danske Ovnstøberier, den 18. januar 1955.

²⁵ RA, Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv: Forhandlingsprotokoller 1948 – 1956: Formandsberetning, generalforsamling i Foreningen af danske Ovnstøberier, den 13. juni 1955.

²⁶ RA, Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv: Forhandlingsprotokoller 1948 – 1956: Medlemsmøde i Foreningen af danske ovnstøberier, den 6. oktober 1955.

²⁷ RA, Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv: Forhandlingsprotokoller 1948 – 1956: Bestyrelsesmøde i Foreningen af danske ovnstøberier, den 15. november 1955.

²⁸ MLA, Diverse korrespondance, cirkulærer, hæfter m.v. med relation til A/S N.A. Christensen & Co. og virksomhedens forhandlere og samarbejdspartnere 1928-1977: Foreningen af danske ovnstøberier. Undersøgelse vedrørende ovnstøberiernes fortjeneste- og kapitalforhold. Ingeniør, cand. polyt. Otto Rostrup. Charlottenlund 1954. Hæfte 2, A/S N.A. Christensen & Co., Nykøbing Mors. 1939-52. Udsendt af Foreningen af danske Ovnstøberier.

²⁹ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Korrespondance, budgetter, regnskaber, formandsberetninger og noter fra ledelse og bestyrelse på A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1977: Brev fra bestyrelsesformand i A/S N.A. Christensen & Co., Hans Schierbeck, til virksomhedens direktion, nytår 1955.

³⁰ RA, Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv: Forhandlingsprotokoller 1956 – 1970: Medlemsmøde i Foreningen af danske Ovnstøberier, den 18. januar 1956.

³¹ MLA, Diverse korrespondance, cirkulærer, hæfter m.v. med relation til A/S N.A. Christensen & Co. og virksomhedens forhandlere og samarbejdspartnere 1928-1977: Brev fra A/S N.A. Christensen & Co. til forhandlere af Morsø Støbegods angående Olieovn Nr. 1001. August 1956.

³² MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Referat af bestyrelsesmøde på A/S N.A. Christensen & Co., 6. marts 1956.

³³ RA, Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv: Forhandlingsprotokoller 1956 – 1970: Formandsberetning, generalforsamling i Foreningen af danske Ovnstøberier, den 28. juni 1956.

³⁴ RA, Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv: Forhandlingsprotokoller 1956 – 1970: Referat af møde mellem Foreningen af danske Ovnstøberier og Centralforhandlerne for Støbegods i Provinsen den 26. november 1956.

³⁵ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Korrespondance, budgetter, regnskaber, formandsberetninger og noter fra ledelse og bestyrelse på A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1977: Brev fra bestyrelsesformand i A/S N.A. Christensen & Co., Hans Schierbeck, til virksomhedens direktion, 15. marts 1957.

³⁶ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Korrespondance, budgetter, regnskaber, formandsberetninger og noter fra ledelse og bestyrelse på A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1977: Brev fra bestyrelsesformand i A/S N.A. Christensen & Co., Hans Schierbeck, til virksomhedens direktion, 15. marts 1957.

³⁷ MLA, Diverse korrespondance, cirkulærer, hæfter m.v. med relation til A/S N.A. Christensen & Co. og virksomhedens forhandlere og samarbejdspartnere 1928-1977: Brev fra K. Schönwälder, Bernadotte og Bjørn, til A/S N.A. Christensen & Co., 9. oktober 1958. NACCO stod for N.A. Christensen & Co.

³⁸ Gennemgang af katalogerne hos A/S N.A. Christensen & Co fra årene 1914, 1927 og 1944.

³⁹ MLA, Diverse fotos fra A/S N.A. Christensen & Co: Foto fra DIFA-udstilling, KB-Hallen, 1956.

⁴⁰ MLA, Diverse korrespondance, cirkulærer, hæfter m.v. med relation til A/S N.A. Christensen & Co. og virksomhedens forhandlere og samarbejdspartnere 1928-1977: Skrivelse fra A/S N.A. Christensen & Co. til forhandlerne af Morsø Støbegods, januar 1959. I en senere korrespondance nævnes det en licensaftale indgået den 10. april 1958 mellem Bernadotte & Bjørn og Morsø Jernstøberi angående en stegepande. Muligvis var dette datoen for begyndelsen på parternes samarbejde. Bernadotte & Bjørn til A/S N.A. Christensen & Co., 1. november 1965.

⁴¹ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Referat af bestyrelsesmøde i A/S N.A. Christensen & Co. den 30. september 1960.

⁴² www.nytimes.com/2013/06/22/business/sam-farber-creator-of-oxo-utensils-dies-at-88: Nekrolog over Sam Farber.

⁴³ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Referat af bestyrelsesmøde i A/S N.A. Christensen & Co. den 30. september 1960.

⁴⁴ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Referat af bestyrelsesmøde i A/S N.A. Christensen & Co. den 9. februar 1961.

⁴⁵ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Referat af generalforsamling i A/S N.A. Christensen & Co. den 10. marts 1961.

https://en.wikipedia.org/wiki/Michael_Lax: Michael Lax begyndte at designe COPCO-produkterne i 1960.

⁴⁶ MLA, Produktkataloger og prislister fra A/S N.A. Christensen & Co: Vejledende udsalgspriser over Morsø Isenkramartikler, skrevet i marts 1962, udsendt i august 1962.

-
- ⁴⁷ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Referat af generalforsamling i A/S N.A. Christensen & Co. den 29. marts 1963 og referat af bestyrelsesmøde på A/S N.A. Christensen & Co. den 28. september 1963.
- ⁴⁸ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Referat af bestyrelsesmøde på A/S N.A. Christensen & Co. 21. maj 1964.
- ⁴⁹ RA, Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv: Forhandlingsprotokoller 1956 – 1970: Opgørelse præsenteret på Foreningen af danske Ovnstøberiers generalforsamling den 28. juni 1967.
- ⁵⁰ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Referat af bestyrelsesmøde på A/S N.A. Christensen & Co. 21. maj 1964.
- ⁵¹ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Referat af bestyrelsesmøde på A/S N.A. Christensen & Co. den 1. oktober 1964.
- ⁵² MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Referat af bestyrelsesmøde på A/S N.A. Christensen & Co. den 11. februar 1965.
- ⁵³ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Referat af bestyrelsesmøde på A/S N.A. Christensen & Co. den 31. maj 1965.
- ⁵⁴ Bertelsen, Harald: De danske jernstøberier, s. 102 og s. 120-122.
- ⁵⁵ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Referat af generalforsamling på A/S N.A. Christensen & Co. den 12. marts 1965.
- ⁵⁶ MLA, Produktkataloger og prislistes fra A/S N.A. Christensen & Co: Prisliste over isenkram fra Morsø Jernstøberi, dateret juni 1965, Morsø Jernstøberis Arkiv. Blandt de nye produkter fandt man gratinfade, ”baking dish”, kasseroller, sauceskåle, omeletpander, spejlægspander og æbleskivepander.
- ⁵⁷ MLA, Diverse korrespondance, cirkulærer, hæfter m.v. med relation til A/S N.A. Christensen & Co. og virksomhedens forhandlere og samarbejdspartnere 1928-1977: Brev fra Peter Aarup, A/S N.A. Christensen & Co. til Højesteretssagfører F. Bülow, København, den 6. oktober 1926. I forbindelse med kartelforhandlingerne i 1920'erne opgjorde direktør for A/S N.A. Christensen, Peter Aarup, tallene for virksomhedens omsætning til at være fordelt med 5 % til København og 95 % til provinsen.
- ⁵⁸ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Referat af bestyrelsesmøde i A/S N.A. Christensen & Co., 21. februar 1966 og referat af generalforsamling i A/S N.A. Christensen & Co., 14. marts 1966.
- ⁵⁹ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Referat af bestyrelsesmøde i A/S N.A. Christensen & Co., 2. juni 1966.
- ⁶⁰ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Referat af generalforsamling på A/S N.A. Christensen & Co., 31. marts 1967.
- ⁶¹ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Referat af bestyrelsesmøder på A/S N.A. Christensen & Co., 8. juni og 22. september 1967, samt 28. marts 1968.
- ⁶² MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Korrespondance, budgetter, regnskaber, formandsberetninger og noter fra ledelse og bestyrelse på A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1977: Brev fra Oluf Hilden, A/S N.A. Christensen & Co. til K. Skat-Rørdam, København, 25. marts 1968.
- ⁶³ RA, Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv: Forhandlingsprotokoller 1956 – 1970: Referat af generalforsamling hos Foreningen af danske Ovnstøberier, 28. juni 1967.
- ⁶⁴ Georg Aarup fratrådte sin stilling den 31. marts 1967.
- ⁶⁵ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Referat af bestyrelsesmøder på A/S N.A. Christensen & Co., 22. september 1967, 27. februar og 28. marts 1968.
- ⁶⁶ Georg Aarups far, Rasmus Aarup, blev hentet til Nykøbing af grundlæggeren, N.A. Christensen og ansat på Morsø Jernstøberi i 1893. I 1897 blev han gjort til salgsdirektør på virksomheden. Georg Aarups onkel, Peter Aarup, afløste Rasmus Aarup som direktør, da denne døde i 1923. En position han holdt frem til sin død i 1943, hvor nevøen overtog.
- ⁶⁷ MLA, Diverse korrespondance, cirkulærer, hæfter m.v. med relation til A/S N.A. Christensen & Co. og virksomhedens forhandlere og samarbejdspartnere 1928-1977: Brev til forhandlere af Morsø Støbegods fra A/S N.A. Christensen & Co., dateret 25. juni 1968.

-
- ⁶⁸ RA, Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv: Forhandlingsprotokoller 1956 – 1970: Referat af generalforsamling i Foreningen af danske Ovnstøberier, 26. juni 1968.
- ⁶⁹ RA, Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv: Forhandlingsprotokoller 1956 – 1970: Referat af udvalgs møde i Foreningen af danske Ovnstøberier, 16. oktober 1968.
- ⁷⁰ RA, Foreningen af danske Ovnstøberiers arkiv: Forhandlingsprotokoller 1956 – 1970: Referat fra ekstraordinær generalforsamling i Foreningen af danske Ovnstøberier, 11. december 1968. Foreningen lukkede endegyldigt ned i 1970.
- ⁷¹ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Referat af generalforsamling hos A/S N.A. Christensen & Co., 18. marts 1969.
- ⁷² MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Referat af bestyrelsesmøde på A/S N.A. Christensen & Co., 18. februar 1969.
- ⁷³ *Aalborg Stiftstidende*: "Urolige tider på varmemarkedet" 5.10.1969.
- ⁷⁴ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Referat af bestyrelsesmøde på A/S N.A. Christensen & Co., 29. maj 1968.
- ⁷⁵ Johansen: *Industriens vækst og vilkår*, s. 269.
- ⁷⁶ Johansen: *Industriens vækst og vilkår*, s. 272-275.
- ⁷⁷ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Brev fra bestyrelsesformand Einar Hellstrøm-Møller til direktion på A/S N.A. Christensen & Co., samt referat af bestyrelsesmøde på A/S N.A. Christensen & Co., 20. september 1968.
- ⁷⁸ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Referat af bestyrelsesmøder på A/S N.A. Christensen & Co., 20. september og 29. november 1968.
- ⁷⁹ *Aalborg Stiftstidende*: "Urolige tider på varmemarkedet" 5.10.1969. Støberiets produkter blev udover USA og Europa blandt andet solgt i så fjerne og eksotiske destinationer som Australien, Malaysia, New Zealand, Sydafrika, Kenya, Bermuda, og Jomfruøerne. Price List for Copco Cook Ware, januar 1969.
- ⁸⁰ *Mobilia*, International monthly magazine for interior design, no. 184, November 1970.
- ⁸¹ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Referat af generalforsamling på A/S N.A. Christensen & Co., 4. marts 1970.
- ⁸² Johansen: *Industriens vækst og vilkår*, s. 273.
- ⁸³ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Korrespondance, budgetter, regnskaber, formandsberetninger og noter fra ledelse og bestyrelse på A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1977: Formandsberetning ved Knud Larsen for året 1970.
- ⁸⁴ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Referat af bestyrelsesmøde på A/S N.A. Christensen & Co. den 5. november 1971 og formandsberetningen for 1971, fremlagt på generalforsamlingen i A/S N.A. Christensen & Co. i april 1972.
- ⁸⁵ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Korrespondance, budgetter, regnskaber, formandsberetninger og noter fra ledelse og bestyrelse på A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1977: Formandsrapport for A/S N.A. Christensen & Co. 1972. Fremlagt i foråret 1973.
- ⁸⁶ Bertelsen, Harald: *De danske jernstøberier*, s. 33.
- ⁸⁷ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Korrespondance, budgetter, regnskaber, formandsberetninger og noter fra ledelse og bestyrelse på A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1977: Formandsrapporten for A/S N.A. Christensen & Co. 1972. Fremlagt i foråret 1973.
- ⁸⁸ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Referat af bestyrelsesmøde på A/S N.A. Christensen & Co. den 7. december 1973 og formandsrapport for 1973. Fremlagt foråret 1974.
- ⁸⁹ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Referat af bestyrelsesmøder på A/S N.A. Christensen & Co. den 28. juni og 10. september 1974.
- ⁹⁰ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Korrespondance, budgetter, regnskaber, formandsberetninger og noter fra ledelse og bestyrelse på A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1977: Formandsrapport for året 1975. Fremlagt foråret 1976.
- ⁹¹ Svoldgaard: *L. Lange & Co. 1850-1987*, s. 92-93. Virksomheden lukkede endegyldigt i 1986.

⁹² MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Korrespondance, budgetter, regnskaber, formandsberetninger og noter fra ledelse og bestyrelse på A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1977: Formandsrapport for året 1975. Fremlagt foråret 1976.

⁹³ MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Referat af bestyrelsesmøde på A/S N.A. Christensen & Co. den 6. december 1977.

⁹⁴ *Berlingske Tidende*: "De danske pejse- og brændeovne" 4.9.1980.

⁹⁵ I budgettet for året 1989 kalkulerede man med en produktion for 20 millioner for Elektrolux over en tre-årig periode og otte millioner for DSB, ligeledes over tre år. MJA, Morsø Jernstøberi A/S' arkiv: Forhandlingsprotokoller for A/S N.A. Christensen & Co. 1954 – 1988: Referat af bestyrelsesmøde på A/S N.A. Christensen & Co. den 14. december 1988.

⁹⁶ Fagbladet Byggemarkedet, Specialblad for byggemarkeder, 5. årgang, 10. august 1981, nummer 4, s. 8-10.

⁹⁷ Espersen, 2018: s 160-165, og Bertelsen: *De danske jernstøberier*, s. 32.

⁹⁸ *Berlingske Tidende*: "Brændeovne" 12.10.1988.

⁹⁹ Espersen, 2018, s. 160-165, og Bertelsen: *De danske jernstøberier*, s. 32.

¹⁰⁰ Chandler: *Strategy and Structure*, s. 9-17.

¹⁰¹ Porter: *Competitive Strategy*.

¹⁰² Mintzberg: *The Strategy Concept I*, s. 11-24.

¹⁰³ Scranton and Fridenson: *Reimagining Business History*, s. 4-9.